

अष्टावक्रसंहिता ।

आत्मानुभवोपदेशवर्णनं नाम प्रथमं प्रकरणम् ।

अनस उवाच ।

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद्ब्रूहि मम प्रभो ! ॥१॥

अष्टावक्र उवाच ।

मुक्तिमिच्छसि चेत् तात ! विषयान् विषवत् त्यज ।

अमार्जवदयातोषसत्त्वं पीयूषवद्भव ॥२॥

अविदानन्दमद्वैतं सर्वविघ्नानमुत्तमम् ।

नत्वाष्टावक्रसूक्तं दीपिका तत्त्वते परा ॥ १ ॥

इह सत्तु आर्जवज्ञानसम्यक्ः परमकावचिकोऽष्टावक्र-
मुनिः सुत्रिकामनया समुपेतं अविच्छिन्नं ममदमाश्रयि-
कारकीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्वमुपदिशति मुक्तिमिच्छसि
इति ।

तात इति आनुग्रहसम्बोधने, हे मित्र ! त्वं सर्वानर्थ-
निवृत्तिं परमानन्दावाप्तिरूपां मुक्तिमिच्छसि चेत्, तर्हि विष-
यान् विषवत् त्यज । यथा विषम् अनर्थहेतुत्वात् त्यज्यते तथा
विषयान् देहादीन् अनर्थहेतुभूतां त्यज । तत्रार्थं मनेन्द्रियावा-
रुधं मा कारीरित्यर्थः । अनेन बाह्यपदार्थानुबन्धनाधीप-
देनेन बाह्येन्द्रियविषयपदमाहीकार उपदिष्टः ।

न पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।
एषां साक्षिषमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥२॥

अथ अन्तःकरणनिरूपणमाहोकारमुपदिशति अमा
इति । अमा नाम सर्वसङ्गं सर्वविष्टान्त्यमात्मधर्मः । आर्जवं
नाम अविद्यारूपकुहकसम्बन्धाभावः सोऽपि आत्मधर्मः ।
दद्या नाम निरुपाधिकं सर्ववृत्तानुबन्धित्वं सोऽपि आत्मधर्मः ।
तोषो नामात्मसुखं तदपि आत्मस्वरूपम् । सत्यं नाम काल-
त्रयाबाध्यं स्वरूपं तदपि आत्मेव । एवंविधमात्मरूपं पीयूष-
वद्भज । जमादिकं यथा पीयूषम् अर्थहेतुत्वात् सेव्यते तथा
सेव्यस्तेत्यर्थः । शमदमादिमाधनचतुष्टयसम्यग्मधिकारिण
शिष्यं प्रति भगवान् अष्टावक्रो मुनिर्मुक्तिमुपदिशति ॥ १ ॥

ननु पाप्मभौतिको देह एवात्मा । तथा च भूतानां तद्-
र्माणां च त्यागो न सम्भावितः । न हि पृथिव्यादीनां स्वभाव-
भूतो गन्धादिः कालत्रयेऽपि त्यज्यत इत्याशङ्क्य पृथिव्यादि-
स्वरूपत्वं न भवसीत्याह न पृथ्वी इति ।

हे शिष्य ! पृथिव्यग्नेजोवायाकायादिरूपत्वं न भवति
ततस्त्वमनात्मधर्मान् विषयांस्त्यजेत्यर्थः ।

ननु पक्षं गौरः स्थूलः कृष्णो द्रव्य इत्यादिप्रतीतिः पाप्म-
भौतिको देह एवात्मा इत्यत आह एवाम् इति । एषां देहा-
दीनां साक्षिषम् एव आत्मानं विद्धि साक्षात् कुह, तथा च
देहादेः साक्षी आत्मा देहादिभ्यो भिन्नः । यथा घटद्रष्टा
घटाद्विचक्षतेत्यर्थः ।

नेपायिकाभिमतमात्मानं निराकरोति चिद्रूपं विद्धि
इति । आत्मज्ञानस्य फलमाह मुक्तये इति ॥ २ ॥

आत्मानुभवोपदेशवर्जनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । ६

यदि देहं पृथक् स चित्ति विज्ञानं तिष्ठति ।

अधुनैव सुखी भान्तो बन्धमुक्तो भविष्यति ॥३॥

न त्वं विप्रादिको वर्यो नाश्रमी नाश्रमोचरः ।

असङ्गोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥४॥

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरिति नैयायिकाः । दुःख-
प्राप्त्यपरिपालनं मुक्तिरिति प्रामाण्याः । आत्महानिर्मुक्ति-
रिति बौद्धाः । इत्यादिमतानि निराकुर्वन्नेव आत्मज्ञानाज्जीव-
मुक्तिदयामाह यदि इति ।

हे मित्र ! यदि त्वं देहं पृथक् स चित्ति देहादिभ्यो विश्वसर्वं
विविधं चित्ति विज्ञानं चिदेकाग्रं भूत्वा तिष्ठसि, तर्हि त्वं
अधुनैव इदानीं जीवनदयायामैव सुखी प्राप्तपरमानन्दः,
अतएव भान्तः सुप्रसन्नमनः बन्धमुक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमुखा-
नर्हरहितो भविष्यसि इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु वर्णश्रमप्रवृत्तानि कर्माणि विज्ञाय, चित्ति विज्ञा-
न्यावस्थानं कथं मुक्तिरित्याशङ्क्य आत्मा वर्णश्रमविवक्षय इत्याह
न त्वम् इति । त्वं वर्णश्रमविवक्षय इत्यर्थः ।

ननु अहं ब्राह्मण इत्यादि साधुप्रत्यक्षवशादात्मैव वर्ण-
श्रमोत्थायस्याह नाश्रमोचर इति साक्षित्वात् अहं ब्राह्मण
इत्यादि प्रत्ययास्तु देहमोचरा एव नतु आत्मगोचरास्तस्य,
इन्द्रियवशानाश्रमोचरत्वादित्यर्थः ।

तर्हि कौटुम्भोऽहमिति आशङ्क्यात्मानं निकृपयन्नेव तद्विनाशित-
फलमनुवदति असङ्गः इति, असङ्गः सर्वोपाधिकरहितः,
निराकारो विश्वसाक्षी त्वम् अहि अतश्च असङ्गादिकपक्षः

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ! ।
 न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवासि सर्वदा ॥५॥
 एको द्रष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्वदा ।
 अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥६॥

तव वर्णान्नमविद्यस्यत्वात् कर्मासक्तिं परिविहाय चिति
 विन्नाम्य सुखी प्राप्तपरमानन्दो भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु वेदोदितं कर्म विहाय चिति विन्नान्तावपि प्रत्यवाय-
 प्रसङ्ग इत्याद्य ह्याह धर्माधर्मौ इति ।

धर्माधर्मादयो मनोधर्मा एव, आकाशयेऽपि तेः सह
 तव सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ।

कुत इत्यत आह न कर्ता इति । किं च विहितनिषिद्ध-
 कर्मकर्तुः धर्माधर्मादिद्वारा सुखदुःखभोग्यत्वम्, तदपि तव
 नास्ति शुद्धबुद्धस्यरूपत्वात् सर्वदा मुक्त एवासि । अज्ञान-
 मात्रविकृषिते सुखदुःखे ते तु चित्तिविन्नान्धेव अज्ञान-
 निष्ठत्वा न विकृषिष्येत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु शुद्धबुद्धस्यभावस्यैकस्य नित्यमुक्तस्यात्मनो बन्धः
 किञ्चिद्व्यभिचारी नित्यमुक्त निष्ठत्वेन विवेकिनो यतन्त
 इत्याशङ्क्य नित्यमुक्तस्यापि प्रातीतिकं बन्धहेतुमाह एक इति ।

हे मित्र ! सर्वस्य द्रष्टा प्रतिशरीरम् एकः त्वम् असि,
 ततश्च व्यापकत्वात् सर्वदा मुक्तप्रायोऽसि । देहाध्यासवशातो
 बन्धे प्रतीयमानेऽपि वस्तुयत्वा मुक्तोऽसीत्यर्थः ।

अयम् इति हि निश्चितम्, अयमेव ते तव बन्धो, यदि
 एतत् देहादिरूपं परिच्छिन्नं द्रष्टारं पश्यसि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहं कर्तेत्यहम्मानमहाकृष्णादिदंशितः ।
 नाहं कर्तेति विश्वासासृतं पीत्वा सुखी भव ॥७॥
 एको विशुद्धबोधोऽहमिति निश्चयवन्निना ।
 प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव ॥८॥
 यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।
 आनन्दपरमानन्दः स बोधस्त्वं सुखं चर ॥९॥

पूर्वं बन्धहेतुवत् अज्ञानयहेतुं बन्धमेव तच्चित्तपरमा-
 नन्दप्राप्त्युपायमनुवदति अहं कर्ता इति ।

इति शिष्यः । अहं कर्तेति एवंप्रपञ्चो योऽहम्मानः अह-
 मिति आत्मनि कर्तृत्वाभिमानश्चरूपो महान् कृष्णवर्णः सुख-
 दुःखविषयो एव अहिः तेन दंशितः कवचीकृतोऽतःकारणात्
 अहं न कर्ता अहं अकर्ता आत्मा इत्येवं रूपं विश्वासासृतं
 निश्चयासृतम्, पीत्वा अतुभूय सुखी भव, प्राप्तपरमानन्दो
 भवेत्त्वयः ॥ ७ ॥

ननु आत्मज्ञानासृतपानं किं द्वारा सुखसाधनमित्याशङ्क्य
 अज्ञानकाननदहनद्वारा ज्ञानाग्निः सुखसाधनमित्याह एको
 विशुद्धबोधोऽहम् इति ।

एकः सजातीयविजातीयस्वमतभेदरहितः, विशुद्धबोधः
 स्वप्रकाशः चिदात्मा अहमिति निश्चयाग्निना, अज्ञानाग्ने-
 नहनं वनम्, प्रज्वालय प्रकर्षेण दाग्ध्या शोकमोहरान्देषप्रश्रुति-
 कल्पापायात् वीतशोको विगतदुःखः सन्, सुखी भव
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु आत्मज्ञानेन अज्ञानकाननदाहो हत्वपि अत्यन्तं प्रथ-

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि ।

किंवदन्तीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत्॥१०॥

अस्य ज्ञानादनिवृत्तेः वीतशोकः कथं स्वादित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्य
रज्जुभुजङ्गतुल्यत्वात् ज्ञानादनिवृत्तौ दुःखहेतोर्भावाद्दीप्त-
शोकता स्यात् एव इत्याह यत्र इति ।

यत्र बोधे, इदं विषयं रज्जुसर्पवत् कल्पितम् अधिष्ठान-
ज्ञानकल्पितं भाति, स बोधः चिदात्मा त्वं सुखं चर । यथा
स्वप्नप्रदशायामज्ञानकल्पितं व्याघ्रादिकं पश्यति, जाग्रदबोधे
निवर्त्य सुखं चरति तद्वदित्यर्थः ।

ननु दुःखहेतुप्रपञ्चनिवृत्तौ दुःखाभावमात्रं स्वात्सुखं तु कथं
स्वादित्याशङ्क्य स्वभावत एव त्वं नित्यानन्तानन्दस्वरूप
इत्याह आनन्दपरमानन्द इति । आनन्देभ्यो मनुष्यलोकदेव-
लोकाश्चानन्देभ्यः परम उत्कृष्टः आनन्दस्त्वमित्यर्थः । “एतस्यै-
वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

ननु सर्वं रज्जुसर्पवत् कल्पितं स्वभावतस्त्वानन्द एवास्तीति
चेत्तर्हि बन्धमोक्षावात्मनः किञ्चिबन्धनावित्याशङ्क्याह मुक्ताभि-
मानी इति ।

हि निश्चितं मुक्ताभिमानी मुक्त अपि च बद्धाभिमानी बद्धः,
अत्र किंवदन्तीं प्रमाचयति किंवदन्ती इति । “या मतिः सा
गतिर्भवेद्” इह इयं प्रसिद्धा किंवदन्ती विद्वज्जनश्रुतिः सत्या
अवाधितार्था । “तं विद्याकर्मणो समारभेते पूर्वप्रज्ञा च” इति
श्रुतिपरिच्छिद्यतात्वात् । “यं यं वापि स्मरन् भावम्” इत्यादि
श्रुतिपरिच्छिद्यतात्वाच्च । तथा चाभिमानीकादेव बन्धमोक्षौ
न तु वास्तवावित्यर्थः पूर्वमुक्तोऽप्ययमर्थो दुर्वोधत्वात् पुनः पुनः
मिथ्यबोधार्थमुच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मानुमसोपदेशवर्जनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । ७

आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।

असङ्गो निःस्पृहः शान्तो भ्रमात्मसारवानिव ॥११॥

कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्ता भावं बाह्यमयान्तरम् ॥१२॥

ननु जीवात्मनः पारमार्थिकावेव बन्धमोक्षौ इति तार्किक-
काग्रहामपाकर्णमाह । आत्मा इति ।

आत्मा भ्रमात् देहादौ आत्मतादात्म्यभ्रमात् संसार-
वानिव प्रतीयते न तु वस्तुतः संसारी ।

अत्र दश हेतूनाह साक्षी इति । कर्तुरङ्गहारादेः साक्षी न
तु कर्ता, विभुः विविधं भवति अस्मादिति विभुः सर्वाधि-
ष्ठानम्, पूर्णः व्यापकः एकः सत्तातीयविजातीयस्वगतमेद-
रहितः, मुक्तः वस्तुगत्या मायातत्कार्यातीतः, चित् स्वरूपा-
चेतन्यरूपः, अक्रियः चैष्टारहितः असङ्गः सर्वमन्वन्धशून्यः,
“असङ्गो ज्ञायं पुरुषः” इति श्रुतेः । निःस्पृहः विषयाभिवाध-
रहितः शान्तः प्रवृत्तिनिवृत्तिदेहाद्यन्तःकरणधर्मरहितः ।
तस्माद्वस्तुतो न संसारीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अहं परिच्छिन्नो ममेदं देहादिकम् सुखी दुःखी च
ब्रह्ममिति अमस्य अनादिपरम्परागतस्य सत्त्वज्ञावनया निव-
र्तयितुमशक्यत्वात् “बाह्यस्तिरसङ्गतं उपदेयात्” इति व्यास-
सूत्रमाह । पुनः पुनरद्वैतात्मभावानां विजातीयभावनानिवृत्ति-
पुरस्सरामुपदिशति कूटस्थम् इति ।

हे मित्र ! आभासोऽहम् असङ्गारोऽहमिति भ्रमं मुक्ता,
बाह्यं ममेदं देहादिकमिति बाह्यपदार्थविषयं भावं कथम्-

देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ! ।

बोधोऽहं ज्ञानखड्गेन तन्निःकृत्य सुखी भव ॥१३॥

निःसङ्गो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरञ्जनः

अथमेव हि ते बन्धः समाधिमनुतिष्ठसि ॥१४॥

वनां मुक्ता अथ च आन्तरं भावं सुखी दुःखी मूढोऽह-
मिति आन्तरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्ता अकर्तारं
कूटस्थम् असङ्गबोधस्वरूपम् अद्वैतमात्मानं परि समन्तात्
व्यापकं भावय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनादिरयं देवाभिमानः सकलावनया न निवर्त्तत इति
पुनः पुनर्ज्ञानखड्गेन तं निःकृत्य सुखी भवेत्त्याह देहाभिमान-
पाशेन इति ।

पुत्रक ! हे मिथ्य ! त्वं देहोऽहमिति अभिमानपाशेन
बहुकालं बद्धोऽसि अतो बोधोऽहं चिद्रूपे इमिति
चिरं ज्ञानखड्गेन पुनः पुनः तं पाशम् नितरां कृत्वा सुखी
भव ॥ १३ ॥

तद्वृत्तिनिरोधरूपः समाधिरेव केवलो बन्धनिवृत्तिहेतु-
रिति पातञ्जलमतमपाकर्तुमाह । निःसङ्ग इति ।

हे मिथ्य ! त्वं वस्तुतो निःसङ्गः सर्वसम्बन्धशून्योऽसि,
तथा क्रियारहितोऽसि ।

अथ हेतुमाह स्वप्रकाशो निरञ्जन इति । निष्क्रियस्त-
समाधिमुत्तमानं यत् अथमेव हि निश्चितं बन्धः तथा च
ज्ञानातिरिक्तोपायानुष्ठानमात्रं प्रसूत बन्ध एव इत्यर्थः ॥१४॥

तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्वं निराकृतः, अथ

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं वयार्थतः ।

शुद्धबुद्धस्वरूपत्वं मा गमः सुद्रुचित्तताम् ॥१५॥

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाश्रयः ।

अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥१६॥

परिपूर्वं शुद्धबुद्धात्मनि विपरीतधियमुच्चारयन्नेव चिच्छिन्ना-
मुपसंहरति श्लोकद्वयेन । त्वया इति ।

हे शिष्य ! इदं विश्वं त्वया व्याप्तं कमलेन इव कटक-
कुण्डलादिकं यथा तथा इदं विश्वं त्वयि प्रोतं वृद्धौ व घट-
शरावादिकं हे शिष्य ! त्वं वयार्थतः परमार्थतः शुद्धः
अविद्यातत्कार्यप्रपञ्चातीतः शुद्धः स्वप्रकाशः चिद्रूपोऽसि
एवं च, “सर्वगन्धः सर्वरसो न इति न इति” इति श्रुतिवदा-
नुसारेण उक्ताभ्याम् अध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपञ्चमात्मतत्त्व-
मुपदिष्टं भवति । हे शिष्य ! परिपूर्वं शुद्धबुद्धस्वरूपत्वं सुद्रु-
चित्ततां विपरीतचित्तवृत्तिं मा गमः मा कार्षीः इत्यर्थः ॥१५॥

प्रतीयमानाः बहुर्मयः बहुभावविकाराश्च न त्वद्गतास्त्वं तु
तद्विलक्षण इत्याह । निरपेक्ष इति ।

हे शिष्य ! त्वं निरपेक्षः अद्यानापिपासादिवहुर्मिसंमर्गा-
तीतः । तथा निर्विकारः “जायते अस्ति वर्धते विप्रलिख्यते
अपञ्चीयते विनश्यति” इत्येवंविधाः वास्त्वादिप्रोक्ताः बहुभाव-
विकारास्तत्त्वसंमर्हितव्यमित्यर्थः ।

तर्हि कौटुम्भोऽहमित्यत आह, निर्भर इति । निर्भरः
चिद्वनरूपः शीतलः बुद्धस्वरूपः आसुक्ष्मसमयमभिव्याज्यते
तिष्ठतीति आशङ्क्य, अनाद्यः अमया अतत्त्वकर्मा अपरिच्छिन्ना

साकारमभूतं विद्धि निराकारं तु निश्चलम् ।
 एतत्तत्त्वोपरि न पुनर्भवसम्भवः ॥१७॥
 यथैवादर्शमस्य रूपेऽन्तः परितस्तु सः ।
 तथैवास्मिन् शरीरेऽन्तः परितः परमेश्वरः ॥१८॥

बुद्धिः स्वरूपेण तन्मयं तद्रूपः, अच्युतः अविद्याकृतचोभरहि-
 तस्त्वं वस्तुतोऽसि, अतस्त्वं क्रियामात्ररहितविश्वावनिष्ठो
 भव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“विषयान् विषयत् त्वज सत्त्वं पौयूषवद्भज” इति मोक्षो-
 पायः प्रथमोऽश्लोके समुपदिष्टः परन्तु विषयाणां विषयत्त्वे
 सत्त्वात्मा नः पौयूषतुल्यत्वे च हेतुर्नोक्तस्तत्र हेतुं वदन्नेव षोडश-
 श्लोकोऽपदेशो मोक्षहेतुविदात्मा च साध्यस्तं विष्णं समन्ततो
 व्याप्य अवस्थितो मुकुर इव स्वाध्यस्तं शरीरादि इति तद्वावा-
 चस्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युपपत्तिमुखेन प्रकरचार्यं गच्छाति
 श्लोकत्रयेण । “अथ संग्रहश्लोकाः” साकार इत्यादिना
 साकारम् इति ।

हे शिष्य ! साकारं शरीरादिकम् अनृतं मिथ्या-
 भूतं विद्धि अतस्तत् विषयत् त्वत्वेत्यर्थः, निराकारम् आत्म-
 तत्त्वं निश्चलं काशत्रयावस्थायि विद्धि, सर्वसाक्षित्वात्
 “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । अत एतत्तत्त्वस्य
 विश्वात्मस्य उपदेशेन उपदिष्टमानेन तत्र एव विश्वात्म्यावस्था-
 नेन न पुनर्भवस्य मोक्षस्य सम्भवः विधिरित्यर्थः ॥१७॥

अथ यथावयवमवयवसूत्रशरीरात् पुण्यापुण्यधर्मकलिप्रशरी-
 रादिवचनं परिपूर्णं चैतन्यं सदृष्टान्तं नित्यरूपवति यथैव इति ।

आत्मानुभवोपदेशवर्त्मनाम द्वितीयं प्रकरणम् । ११

एवं सर्वगतं व्योम बहिरन्तर्यथा घटे ।

नित्यं निरन्तरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥१८॥

अत्र त्रिचोक्तमात्मानुभवोक्तावनामकं द्वितीयं प्रकरणम् ।

अहो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।

एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विदुर्मयितः ॥१९॥

यथेवादर्शो प्रतिबिम्बिते शरीरादौ अन्तः मध्ये परितः
बहिः च स आदर्शो व्याप्य वर्तते । तथैव व्याप्यष्टो अस्मिन्
स्वप्ने शरीरे अन्तः परितः परमेश्वरः विदात्मा व्याप्य
स्मृतः, तथा च “यत्र विष्णुमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्प-
वत्” इत्यादि सर्वोऽपि प्रकरणाद्यः संशेपतः सूचितः ॥१८॥

आदर्शदृष्टान्ते परिच्छिन्नत्वादिव्यमापत्तिः, व्याप्यष्टो
शरीरान्तर्वर्तित्वं च न अद्वैततो घटाकाशदृष्टान्तेन बाह्या-
भ्यन्तरव्यापकत्वमाह एवं सर्वगतम् इति ।

यथा सर्वगतम् एवं नित्यम् व्योम घटपटादौ बहिरन्तः
वर्तते तथा नित्यम् अविनाशि ब्रह्म सर्वभूतगणे बहिरन्तरं
सर्वदा वर्तते इत्यर्थः । “एव त आत्मा सर्वव्याप्तर” इति श्रुतेः ।
अतः बोधोऽहमिति ज्ञानवशेन देहादहंभावपाशं निःशून्य
शुद्धो भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति आत्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ।

इत्थं गुरुक्षिपीयुषकादानुभवमात्मनः ।

आविष्कार साधये त्रिचो निजगुर्व प्रति ॥१९॥

तत्र तावच्छिन्नविदूषात्मानुभवमाविष्कुरुर्वशेव गुरुक्षतोपः

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

अतो मम जगत्सर्वमयवा न च किञ्चन परम् ॥

कारणायनाय प्राचीनसंस्कारवशाद्वाधितानुभवात् प्रतीतस्य
मोहविडम्बनस्य कारणमाविष्करोति अहो इति ।

अदृष्टस्यानुभवात् अहो इत्याद्यर्थः, अहं निरञ्जनः
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः, शान्तः सर्वविकारातीतः, प्रकृतः परः
मायावकारसंग्रहशून्यो बोधः, सप्रकाशश्च द्रूप इत्यर्थः ।

गुरुपकारस्थापनाय मोहविडम्बनमनुसरति एतावन्तम्
इति एतावन्तं गुरुपदेशावधिकालं मोहेन देहात् विवेकेन
विडम्बितः एव साम्प्रतं तु श्रीगुरुप्रसादात् आत्मानम् अहो-
ऽस्मीति विवक्षितोऽर्थः ॥ १ ॥

पूर्वकास्मीनं मोहविडम्बनमुक्तं सम्प्रति गुरुप्रसादात् मम
देहात्मविवेकोऽस्तीति सोपपत्तिकमाह यथा इति ।

अहं यथा एक एव जगत् प्रकाशयामि, तथा एव एनं
स्वल्पं देहं प्रकाशयामि, तथा च, देहोऽनात्माऽप्रकाशत्वाद्यथा
जगत्तदित्यर्थः ।

कदाचिं जगदादिदेहात्मनोः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य बुद्धि-
विचारादाध्यासिकः सम्बन्धः, परमार्थगत्या च न कश्चित्
सम्बन्धः इत्याह अतो मम इति । अतो इत्यत्रात् सर्वं देह-
प्रसुप्तं जगत् मम मदीयं मयि अभ्यस्तमित्वर्थः, च अवधारणे,
अथवा परमार्थविचारे, किं च न किमपि देहादिकं, मम
न च नेव मयि अभ्यस्तमित्वर्थः । तदेवमभ्यारोपाववादाभ्यां
प्रकृतेः परो बोधोऽहमित्येव अत्र स्पष्टीकृतम् ॥ १ ॥

विशेषमात्मानुभवोऽत्रार्थवर्णनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १३

समरीरमहो विश्वं परित्यज्य मयाधुना ।

कुतश्चित् कौशलादेव परमात्मा विश्लोक्यते ॥२॥

यथा न तोयतो भिन्नास्तरङ्गाः केनबुद्बुदाः ।

आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥३॥

तन्नुमात्रो भवेदेव पटो यद्विचारितः ।

आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वत् विश्वं विचारितम् ॥४॥

अनु लिङ्गदेहात् कारणदेहाच्च विवेकाभावे कथं प्रकृत्यति-
रिक्तात्मबोध इत्याशङ्क्य, ततोऽपि विवेकजमात्मानुभवमाह
समरीरम् इति ।

अहो इति आश्चर्यं, अधुना समरीरं लिङ्गसरीरकारण-
सरीरसहितम् विश्वं परित्यज्य विचारतः पृथक्कृतया
निविध्य, कुतश्चित् शास्त्राचार्योपदेशप्रकट्यात्, कौशलात्
चातुर्यात् एव परममोह आत्मा मया विश्लोक्यते, नान्यः
परमात्मावलोकनोपाय इत्यर्थः ॥ २ ॥

समरीरविश्रज्य पृथक्कृतया परित्यज्य, तं वृष्टान्तं
निरूपयति यथा न तोयत इति ।

यथा तरङ्गाः केनबुद्बुदाः च, न तोयतो भिन्नाः तदुपा-
यमत्वात्, तथा आत्मविनिर्गतं आत्मनः सञ्ज्ञातं आत्मोपा-
यिनकम्, विश्वम् आत्मनो न भिन्नम् एवं च तोयतरङ्गादिषु
भेदं यथा कल्पमनुमतम्, तथा कल्पविदूषोऽहं विश्ववि-
विष्ठानभूतो न मत्तोऽन्यत् विश्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वृष्टान्तान्तरेण आत्मरूपतया सर्वावलीक्षणं निरूपयति
तन्नुमात्र इति ।

यथैवेक्षुरसे कृप्ता तेन व्याप्नैव शर्करा ।

तथा विश्वं मयि कृप्तं मया व्याप्तं निरन्तरम् । ॥६॥

आत्माज्ञानात् जगत् भाति आत्मज्ञानाद्भासते ।

रज्ज्वज्ज्ञानाद्वह्निर्भाति तज्ज्ञानाद्भासते न हि ॥७॥

स्मृतदृष्ट्या तन्तुवैलक्षण्येन प्रतीयमानोऽपि पटी विचारितः
विचारवोचितः सन्, यद्वत् यथा तन्तुमात्रा भवेत् अस्ति
तद्वत् तथा इदं विश्वं स्मृतदृष्ट्या ब्रह्मवैलक्षण्येनापि प्रतीय-
मानम्, युक्त्या विचारितं सत् आत्मतत्त्वात्मेव आत्ममत्ता-
मात्रात्मकमेव एतेन तन्तुः स्वमत्तया यथा पटेऽनुगतस्तथा
आत्मोऽपि स्वमत्तया अधिष्ठानभूतो विश्वोऽनुगत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मनेव सर्वं व्याप्तमित्यत्र दृष्टान्तान्तरमाह तथैव इति ।

यथैव इक्षुरसे कृप्ता अध्वस्ता, शर्करा तेन मधुराक्षेण
व्याप्नैव सर्वापि व्याप्ता तथा एव मयि नित्यानन्दस्वरूपं कृप्तं
अध्वस्तम् इदं विश्वं मया नित्यानन्देन निरन्तरं आत्माभ्यन्तरं
व्याप्तम्, तस्मात् विश्वमानन्दात्मस्वरूपम् एव इत्यर्थः । तदेव-
मास्ति भाति प्रियमित्येवंरूपेण अहमेव सर्वत्र अवस्थित इति
लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमाह ॥ ६ ॥

विश्वं विदाकनो न भिद्यम्, तर्हि केन कारणेनेदं भासते,
केन च कारणेन न भासते इत्याशङ्क्याह आत्माज्ञानात् इति ।

आत्मनः अज्ञानात् जगत् भाति, तथा आत्मन अधि-
ष्ठानस्य ज्ञानात् न भासते ।

अधिष्ठानाज्ञानात् अन्धस्य भानेऽधिष्ठानज्ञानाच्च न भाने
लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमाह रज्ज्वज्ज्ञानात् इति । हि यथा रज्जु

विश्वोक्तमात्रानुभवोक्तानुवर्तनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १३

प्रकाशो मे निर्वर्णं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।

यदा प्रकाशते विश्वं तदाहंभास एव हि ॥८॥

अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानात् मयि भासते ।

रूप्य शुक्लो फणौ रज्जौ वारि सूर्य्यकरे यथा ॥९॥

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।

मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥१०॥

स्वरूपस्य अज्ञानात् अहिः सर्पो भाति तज्ज्ञानात् रज्जुज्ञानात्
न भासते ॥ ७ ॥

अनु आत्मज्ञाने सति आत्मप्रकाशमाभावात् जगत् कथं
भासते इत्याशङ्क्य स्वरूपचेतन्यवसादेवेत्याह प्रकाश इति ।

प्रकाशो निर्वर्णोऽहः मे मम निर्वर्णं स्वाभाविकं स्वरूपम्
अहं ततः प्रकाशात् अतिरिक्तः भिन्नो नास्मि, अतो मम यदा
विश्वं प्रकाशते, तदा अहंभासादात्मप्रकाशात् एव भासते,
स्वरूपचेतन्य चेत् भासकं तथा कथमज्ञानमिति चेत् मैवं, न हि
स्वरूपचेतन्यमज्ञानविरोधि, किन्तु मायकमेव अन्धत्वा अहं
सिद्धिरेव न स्यात् किञ्च आत्मस्वरूपप्रकाशाभाविषु आत्मनोऽपि
अमत्त्वप्रसक्तिर्जगदाभ्यस्रमहं तस्मात् यदा विश्वं प्रकाशते
तदा आत्मस्वरूपप्रकाशादेवेति भावः ॥ ८ ॥

अप्रकाशोऽपि मयि अज्ञानं ज्ञानवशाद्विष्यं भासते इति
मृदादृश्यं मृदुत्वात्माह अहो इति ।

अप्रकाशोऽपि मयि अज्ञानाद् विकल्पितं रचितं अज्ञानं
विश्वं मयि भासते अहो आश्चर्यमिदम्, यथा इत्यादौ कथा-
दिकं भासते तद्वद्वर्णः ॥ ९ ॥

अहो अहं नमो मय्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।

ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं जगन्नाम्नेऽपि तिष्ठतः ॥११॥

अहो अहं नमो मय्यमेवोऽहं देहवानपि ।

क्वचिन्न गन्ता नागन्ता व्याप्य विश्वमवस्थितः ॥१२॥

ननु मायाविकारत्वात् तत्रैव विश्वमुत्पद्यते तत्रैव का
मेति, न तु चैतन्यात्मनि इति सांख्यमतमपाकर्तुमाह मत्तं
विनिर्गतम् इति ।

इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतम्, मयि एव सयमेष्टा
प्राप्स्यति, यथा अदादौ कुम्भादिकं तद्वदित्यर्थः । न चा
प्रमाणाभाव इति शङ्कनीयं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

ननु ब्रह्म चैक्यगदुपादानकारणं तर्हि तस्य विकारित्वा
अदादिवहिनाशित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह अहो इति ।

अहो आद्यैक्योऽहं यस्य मम सर्वोपादानभूतस्यापि
विनाशो नास्ति, न च उपादानत्वे सुवर्णादिवहिनाशित्वापत्तिः
सुवर्णादिवत् विकारित्वानङ्गीकारात् विवर्त्तादिष्ठानत्वेनैव
उपादानत्वसौकारात् । अतएव अमेवकार्योपादानत्वात्
अविनाशिसर्वोत्पत्त्याह मय्यं नमः । ब्रह्मादिदेवताकत्वं प्रकृतं
विनाशग्रहणं निराकरोति । ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं यत् जगत्
तस्य नास्ति तिष्ठतः प्रकृतेऽपि क्वातिमतो यस्य मे विनाशो
नास्तीत्यर्थः । “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

ननु आत्मा सुषुप्तः काव्येऽदृष्टोऽहवान् नास्ति । तस्य जगत्

शिष्योक्तमात्रानुभवोक्तसम्बन्धं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १७

अहो अहं नमो मद्यां दक्षो नास्तीह मत्समः ।

अमरपृथग् शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥१३॥

अहो अहं नमो मद्यां यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

अथवा यस्य मे सर्वं यदाङ्मनसगोचरम् ॥१४॥

कारकत्वात् तत्तद्देशगमनागमनवान् इत्याशङ्काह अहो
अहम् इति ।

अहो आश्चर्यरूपः अहम्, आश्चर्यरूपाय मद्यां नम इत्यर्थः ।

आश्चर्यरूपमेवाह एकोऽहम् इति नानासुखदुःखापेक्षे-
दकदेहवानपि अहमेक एव यथा नाना सकम्पनिष्कम्पत्वाव-
च्छेदकजलोपाधिमानपि भानुरेक एवेत्यर्थः ।

कश्चित् इति विश्वं व्याप्यावस्थितः परिच्छिन्नाहकार-
विशेषोऽहम्, कश्चित् अपि न गन्ता कुतोऽपि नागन्ता
एवेत्यर्थः ॥१२॥

ननु आत्मनः निःसङ्गत्वं कथं, शरीरसंसर्गितया जगदिधा-
रकत्वादित्याशङ्काह अहो अहम् इति ।

प्रथमपाठार्थः पूर्ववदिति कारणात् मद्यसो दक्षो अह-
व्याप्यकार्यविधानचतुरः कोऽपि नास्ति येन हेतुना शरीरेण
असंस्पृष्टं धृतपिच्छेनोक्तं यवदसम्भवे, चिरं बहुकालम्,
विश्वं कावचजडम्, मया धृतम् ॥ १३ ॥

ननु असम्भवेन न जगदिधारकत्वम्, सम्भवेत्येव मिच्छादे-
र्मृदादिधारकत्वादित्याशङ्काह अहो अहम् इति ।

अहो आश्चर्यरूपः अहं, तस्य मे नमः । यस्य मे सम्भवि,
परमार्थगत्या किञ्चन किमपि नास्ति, परमार्थगतौ द्वितीय-

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवम् ।
 अज्ञानान्नाति यत्रेदं सोऽहमस्मि निरञ्जनः ॥१५॥
 हेतूमूलमहो दुःखं नान्यत् तस्यास्ति भेषजम् ।
 दृश्यमेतत् मृषा सर्वं एकोऽहं चिद्रसोऽमलः ॥१६॥

स्वेवाभावात्, अथवा यत् यावत् बाह्यमनसगोचरं तावत् सर्वं
 यस्य मे मम सम्बन्धि मिथ्यातादात्म्यसम्बन्धः, सुवर्णकुण्डलादि-
 वदित्यर्थः । अतएव सर्वसम्बन्धित्वासम्बन्धित्वाभ्यामाद्यर्थरूपाय
 मङ्गं नम इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु त्रिपुटीरूपसंसारस्य पारमार्थिकत्वात् कथं मिथ्या-
 तादात्म्यसम्बन्धो जगदात्मनोरित्याशङ्क्याह ज्ञानं ज्ञेयम् इति ।

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं त्रितयं त्रिपुटीरूपः सर्वं
 वास्तवं पारमार्थिकं नास्ति । यत्र मयि इदं त्रितयम् अज्ञा-
 नात् अनिर्वचनीयान्नामात् मिथ्यातादात्म्येनाप्यस्तं भाति ।
 अतएव वस्तुगत्याऽहं निरञ्जनः प्रपञ्चमसम्बन्धशून्योऽस्मि
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु निरञ्जनस्य कथं दुःखसम्बन्ध इत्याशङ्क्या हेतुभ्यान्ति-
 मूलक एवाहो न तु वास्तवं इत्याह हेतूमूलम् इति ।

अहो आद्यर्थं निरञ्जनस्याप्यात्मनः हेतूमूलं दुःखं हेतु-
 भेदाद् दुःखाध्यासो न तु वास्तवं दुःखमित्यर्थः ।

दुःखाध्यासमहाध्यासैः किं भेषजमित्याशङ्क्याह नास्त्यत्
 इति । अमहो मायातत्कार्यातीतः चिद्रसः चिन्मात्ररूपः
 एकोऽहम्, एतत् प्रतीकमात्रं सर्वे दृश्यं जडजातं यथा मिथ्या

प्रिचीकृतमामानुभवोक्तसर्वार्थं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १८

बोधमात्रोऽहमज्ञानादुपाधिः कल्पितो मया ।

एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम ॥१७॥

न मे बन्धोऽस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिः शान्ता निराश्रया ।

अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् ॥१८॥

न परमार्थिकमिति बोधात् अन्धत् तस्य त्रिविधदुःखभाधेः
मेवञ्च नास्ति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु अयं हेतुप्रपञ्चाध्यासः, किञ्चिमित्तः किमुगदानक
इत्याशङ्क्याह बोधमात्र इति ।

बोधमात्रः चिदेकस्वरूपः अहम् एव पारमार्थिकः मया
सर्वापादानभूतेन कर्त्ता अज्ञानात् अज्ञानरूपनिमित्ता-
दङ्गहारप्रमुख उपाधिः हेतुप्रपञ्चः कल्पितः ।

एवं विचारस्य फलमाह एवम् इति एवं नित्यं विमृशतो
विचारयतो मम, निर्विकल्पे निरस्तहेते स्वरूपचेतस्ये, स्थितिः
प्रस्थाता ॥ १७ ॥

ननु स्वरूपचेतस्य प्राप्तिकृपा मुक्तिः प्रागुक्तविचारजन्मा
चेत् तदा मुक्तोर्विनाशायपत्तिः, अन्यभावस्य विनाशित्वमित्य-
मात् विचाराजन्मा चेत् तदा विचाररहितानामपि मोक्षा-
पत्तिरित्याशङ्क्याह न मे इति ।

वस्तुतो मे मम बन्धो नास्ति, वा न च मोक्षोऽपि अस्ति,
नित्यचिद्वृत्त्यात् ।

तर्हि शास्त्रविचारस्य किं फलमित्याशङ्क्य, भ्रान्तिनिवृत्ति-
रेव तत्फलमित्याह अहो मयि इति । अहो आश्चर्यम्, मयि
स्थितम् अपि विश्वम्, वस्तुतः, वास्तव्येऽपि, मयि न स्थितम्

सशरीरमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चितम् ।

शुद्धचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन् कल्पनाधुना ॥ १६ ॥

शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।

कल्पनामात्रमेवेतत् किं मे कार्यं चिदात्मनः ॥ २० ॥

इति विचारतोऽपि भ्रान्तिः एव भ्रान्ता, न तु परमानन्दा-
वाप्तिर्जनिता, आत्मनः सर्वदा परमानन्दरूपत्वात्, कीदृशी
भ्रान्तिः, निराश्रया उक्तविचाराज्ञानस्य गटत्वात् निर्मूला
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु अधिष्ठानस्य उपादानस्य सत्त्वात् सुप्तेष्वपि प्रपञ्चोदयः
स्यादित्वागच्छाच्च सशरीरम् इति ।

सशरीरं शरीरमहितम्, इदं विश्वम्, न किञ्चित् सत्यं
नापि असत्यम् इति निश्चितम्, “नेह नानास्ति किञ्चन” इति
श्रुतेः, आत्मा च चिन्मात्रः शुद्धः मायामलशून्यः, तत् तस्मात्
कारणात्, अधुना अज्ञाननिवृत्तौ सत्याम् कस्मिन् अधिष्ठाने,
विश्वकल्पना स्यात् न कस्मिन् अपि इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य अवाप्तवत्त्वे, वर्णजात्याश्रयं शरीर-
मपि अवाप्तवमेवेति शरीरविशेषमधिकृत्य प्रवर्त्तमाने विधि-
निषेधशास्त्रमपि अवाप्तवत्त्वं स्यात्, तथा च, तदोचितस्वर्ग-
नरकयोरपि अवाप्तवत्त्वात् स्वर्गादायनुरागो, नरकादिभ्यश्च
भयम्, न स्यात्, किं च शास्त्रबोध्यौ बन्धमोक्षावपि वास्तवौ
न स्यातामित्याशङ्क्य दृष्टापत्त्या परिहरति शरीरम् इति ।

शरीरादिकमेव एतत् कल्पनामात्रमेव, चिदात्मनः सच्चिदा-
नन्दस्वरूपस्य सम एते, शरीरादिभिः किं कार्यम्, न किमपि

विष्णोस्तमात्मानुभवोऽस्माकमर्थं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । २१

अहो जनसमूहेऽपि न हेतुं पश्यतो मम ।

अरण्यामिव संवृत्तं क्व रतिं करवाक्यम् ॥२१॥

नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हि चित् ।

अयमेव हि मे बन्ध आसीत् या जीविते स्पृहा ॥२२॥

कार्यं साध्यम् । विविधविधादिनां तु अविद्यावन्तमेव अधि-
कृत्य प्रमाणमित्यर्थः ॥ २० ॥

स्वर्गादिभिः किं मे कार्यमिति प्रागुक्तम् । अथ इहलोकेन
अपि मे कार्यं नास्ति इत्याह अहो जनसमूह इति ।

न हेतुं पश्यतो मम अहो इत्याचार्ये, जनसमूहेऽपि
अरण्यामिव संवृत्तं सञ्जातम् । तस्मात् अहं मिथ्यात्वे क्व रतिं
प्रीतिं करवाचि न कापि इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अनु शरीरस्य अहममतात्तदतया अनुरागविषयत्वादह-
कारस्य अपि अहमतात्तदतया अनुरागविषयत्वात् तत्र स्पृहा
आदित्वाग्रह्याह नाहम् इति ।

अहं देहो न जडत्वात् न अपि मे देहः, मम निःसङ्गत्वात्,
जीवः अहङ्कारो नाहम् । तस्य कर्तृत्वात् आत्मनःकर्मत्वात् ।

कस्यहि त्वमित्वाग्रह्याह अहं हि चित् इति चित्सकस्य
एव अहम् इत्यर्थः ।

कुतश्चाहिं विवेकिनामपि जीविते स्पृहा इत्याग्रह्याह अय-
मेव हि इति । या जीविते स्पृहा, अयमेव हि मे बन्धः प्राक्
आसीत्, जीवनाद्ये हि पुमान् सुवर्णहरणादिकमपि करोतीति
जीवितेऽप्या बन्धः, बन्धहेतुत्वात् इदानीं तु सञ्चिदानन्दा-
नुभववाप्तिनो मम अहङ्कार प्रायानुवृत्तबन्धनकये जीवितेऽपि
स्पृहा नास्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अहो भुवनकलोलेर्विचित्रैर्द्राक् समुत्थितम् ।
 मय्यनन्तमहाभोधौ चित्तवाते समुद्यते ॥२३॥
 मय्यनन्तमहाभोधौ चित्तवाते प्रशाम्यति ।
 अभास्यात् जीववणिजो जगत्पोतो विनश्वरः ॥२४॥
 मय्यनन्तमहाभोधावाञ्छर्य्यं जीववोचयः ।
 उद्यन्ति घ्नन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥२५॥

अथ स्वस्य सर्वाधिष्ठानत्वं पश्यन्नाह अहो इति ।

अहो आश्चर्य्यं अनन्तमहाभोधौ मयि, चित्तवाते समुद्यते
 समुत्पन्ने सति विचित्रैः नानाविधैः भुवनकलोलेः भुवनरूपे-
 स्तरङ्गैः द्राक् अत्यर्थं समुत्थितम् उदयो लब्धः यथा वारिधे-
 स्तरङ्गास्तथा मत्तो भुवनानि वस्तुतो न भिन्नानि इत्यर्थः ॥२३॥

अनन्तमहाभोधौ सर्वव्यापकचित्समुद्रे मयि चित्तवाते
 सङ्कल्पविकल्पकशालिनि मनोमासते प्रशाम्यति सति भङ्गस्या-
 टिरहिते सति जीववणिजो जीवात्मलक्षणस्य वाचिज्यस्य
 कर्तुः अभास्यात् प्रारब्धजयात् जगत्पोतः शरीरादिनोक्ता-
 समूहः विनाशवान् भवति इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ बाधितानुवृत्त्या स्वस्मिन् सर्वजीवव्यवहारं पश्यन्नाह
 मयि इति ।

आश्चर्य्यं, निष्क्रिये निर्विकारे मयि अनन्तमहाभोधौ जीवा
 एव वोचयः तरङ्गाः उद्यन्ति अभिव्यक्ता भवन्तीव मिथः पर-
 स्परं घ्नन्ति ताडयन्ति इव शत्रुभावाध्यासात् अन्ये च मिथः

आद्येपहारोपदेशवर्चनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । २१

यद्यपि मिथं प्रति आद्येपहारोपदेशकं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।
अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।
तवात्मज्ञस्य धीरस्य व्ययमर्थार्जने रतिः ॥२॥

अविनाशिन इव मित्रभावाध्यासात्, अविद्याकामकर्मस्येति सति
च मयि विद्यन्ति इव कस्मात् स्वभावतः अविद्याकामकर्म-
स्वभाववशात् उत्पत्त्यादिकं प्राप्नुवन्ति, स्वभावतः स्वस्य चिद-
पस्य अशक्येति स्वभावतः तत्रैव प्रविशन्ति घटाकाशादय इव
महाकाश इति विवेकः ॥ २१ ॥

द्वितीयोऽस्मिन् प्रकरणे शिष्येणानुभवस्थितिः ।
निवेदिता गुरोस्तुष्टौ ब्रह्मात्म्यपुरःसरा ॥
इति शिष्योक्तमात्मानुभवोक्तानुपपत्तिवर्जितकं नाम
द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिष्यानुभवपौयुषे ज्ञातेऽपि कदाचिद्वशात् ।
तद्विज्ञानपरीक्षां शिष्यमाह गुरुः पुनः ॥
विज्ञानानुभवमपि अशिष्यं व्यवहारकितं दृष्ट्वा तद्विज्ञान-
परीक्षां तदावहारे स्थितिमाशिष्य आत्मानुभवमाशिषी
स्थितिमुपदिशति अविनाशिनम् इति ।
हे शिष्य ! अविनाशिनं निविकल्पं त्रैकालिकसत्ताशालिनं
काकतो व्यवच्छेदशून्यम् आत्मानं देशतो व्यवच्छेदशून्यम् एकं
यस्तुतो व्यवच्छेदशून्यम्, चित्स्वरूपं विज्ञाय निदिध्याक्य
तत्त्वतः आत्मज्ञस्य अतएव धीरस्य तव अर्थार्जने व्यवहार-
कार्यसंबन्धे कथं रतिः प्रीतिर्लभ्यते इति आद्येपः ॥ २ ॥

आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्लेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥२॥

विश्वं स्फुरति यद्वेदं तरङ्गा इव सागरे ।

सोऽहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥३॥

ननु ज्ञाने सति विषयसंग्रहः कथमनुपपन्न इत्याशङ्क्य
विषयप्रीतिः आत्माज्ञानमूलत्वं सदृष्टान्तं सोपपत्तिकमाह
आत्माज्ञानात् इति ।

अहो इति सम्बोधने । हे शिष्य ! विषयभ्रमगोचरे विषये
या प्रीतिः सा आत्माज्ञानात् एव भवति न तु ज्ञानात् तद्वति-
रिक्तविषयाणां बाधादिति भावः ।

अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह शुक्लेः इति । यथा रजत-
विभ्रमे सति शुक्लेरज्ञानतो लोभः पामराणामपि अनुभव-
साक्षिक इत्यर्थः । “विषयभ्रमगोचर” इत्यत्र विशिष्यस्यापि पूर्वं
निपातः “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इत्यत्र बहुलप्रवृत्त्यादात्म-
वृत्तवत् आत्माज्ञानात् इति पदं विषयविभ्रमगोचर इत्यनेनापि
सम्बध्यते ॥ २ ॥

अज्ञानमूला विषयप्रीतिरिति प्रागुक्तम्, अथ सर्वाध्वस्ता-
विष्ठानतया आत्मनि ज्ञाते सति विषयेषु पुनः न प्रीतिः सम्भ-
वते इत्याह विश्वं स्फुरति इति ।

सागरे तरङ्गा इव यथा पृथक् सत्तारहितास्तद्वत् यत्र
वदं विश्वं पृथक्सत्तारहितं स्फुरति सः तत्पदार्थो अह-
मस्मीति विज्ञाय साक्षात्कृत्य दीन इव समिदं भगवतु इति
यच्चाकुल इव किं धावसि अथ धावसि इति आशेषः ॥ ३ ॥

आद्येपहारीपदेनवर्चनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । २३

श्रुत्वापि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिमुन्दरम् ।

उपस्थेऽत्यन्तसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

मुनेर्ज्ञानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्त्तते ॥५॥

मास्थितः परमाद्वैतं मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।

आश्चर्यं कामवशगो विकलः केलिशिष्यया ॥६॥

तदेवं श्लोकत्रयेण ज्ञानिनि शिष्ये दृश्यमानं विषयव्यव-
हारमाश्लिष्य इदानीं सर्वज्ञानिषु विषयव्यवहारं शिष्यपरी-
वार्यं गुरुराश्रयति श्रुत्वापि इति ।

शुद्धचैतन्यं श्रुत्वापि गुरुमुखात् वेदान्तवाक्यतः साक्षात्-
कत्वापि उपस्थे समीपस्थे विषये अत्यन्तसंसक्तः सन् आत्मज्ञः
कथं मालिन्यं मोक्षम्, अधिगच्छति प्राप्नोति अथ प्रकरणव-
शिष्यजिज्ञासार्थमाद्येपमुद्रयेव प्रवृत्तत्वात् यत्र आद्येपवाचकं
पदं न दृश्यते तत्र तत् अस्मादुक्तम् ॥ ४ ॥

पुनरपि आश्चर्यमुद्रया आश्रयति सर्वभूतेषु इति ।

सर्वभूतेषु ब्रह्मादिकावरान्तेषु आत्मानम् अधिष्ठानभूतं
ज्ञानतः सर्वभूतानि च आत्मनि रज्जो भुजङ्गवदध्वस्थानि
ज्ञानतो मुनेः विषयेषु ममत्वमनुवर्त्तते इति आश्चर्यम् अह-
म्भाव्यं न हि शक्तिव्यायामध्वस्थं रज्जतम् इति ज्ञानतस्तत्र
ममत्वं सम्भवति इति भावः ॥ ५ ॥

आश्रित इति । परमं सजातीयविजातीयज्ञानतभेद-
शून्यम् अद्वैतम् आश्रितः साक्षात् अनुभवन्, तदा मोक्ष-
कारूपोऽयं अधिदानव्याप्ता, तत्र आश्रितः तटेकप्रवचो-

उद्धृतं ज्ञानदुर्मिवमवधार्यातिदुर्वलः ।

आश्चर्य्यं काममाकाङ्क्षेत् कालमनमनुश्रितः ॥७॥

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।

आश्चर्य्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥८॥

धीरस्तु भोग्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ।

आत्मानं केवलं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥९॥

ऽपि कामवशगः सन्, केलिशिष्या नानाक्रोडभ्यासेन विक्रान्तो दृश्यते इति आश्चर्य्यम् ॥ ६ ॥

उद्धृतम् इति । उद्धृतं कामं ज्ञानदुर्मिवं ज्ञानस्य अत्यन्त-
वैरिणम् अवधार्य्यं निश्चित्यापि अतिदुर्लभः प्रतिशयेन बलशून्य
इव ज्ञानी, कामं विषयम्, आकाङ्क्षेत् कामं वाञ्छति, इदम्
आश्चर्य्यम्, कीदृशः अन्तः कालमनु समीपे श्रितः, न हि
समीपवर्तिनि अन्तकाले सति विवेकिनो विषयतया
युक्तेति भावः ॥ ७ ॥

इहामुत्र विरक्तस्य इति । ऐहिकामुष्मिकभोगविरक्तस्य
नित्यम् आत्मतत्त्वम् अनित्यं शरीरादिकम्, तद्विवेकिनः,
मोक्षः साक्षादानन्दस्वाद्य कामोऽन्तःकरणं यस्य एवंविधस्य
ज्ञानिनोऽपि मोक्षात् एव अमरदूषतनुधनवियोगात् एव,
विभीषिका भयं दृश्यते इति आश्चर्य्यम् । न हि स्वप्नदृष्टतनु-
धननाशेऽपि जायतां भयं कापि दृष्टम् इति भावः ॥ ८ ॥

एवमासेवमुद्रया पूर्वमुक्तम् । अथ ज्ञानिनस्तोषरोषौ अनु-
चितौ इति कथ्यतो निरूपयति धीर इति ।

धीरो ज्ञानी लोकेर्विप्रवान् भोग्यमानोऽपि तथा निन्दा-

चाचेपहारोपदेशवर्धनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १७

चेष्टमानं शरीरं ह्यं पश्यन्मन्यशरीरवत् ।

संस्तवे चापि निन्दायां कथं क्षुभेत् महाशयः ॥ १० ॥

मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन् विगतकोतुकः ।

अपि सन्निहिते मृत्यौ कथं तस्मैति धीरधीः ॥ ११ ॥

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराश्येऽपि महात्मनः ।

तस्यात्मज्ञानदृप्तस्य तुलना कीन आचरेत् ॥ १२ ॥

दिना पोष्यमानोऽपि सर्वदा चात्मानम् केवलं सुखदुःख-
भोगादिरहितं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति । तोषरोप-
हेतूनां केवलात्मनि समश्चक्षणात् इति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च तोषरोपहेतूनां स्तुतिनिन्दादीनां शरीरधर्मत्वात्
शरीरस्य च आत्मभिन्नत्वेनानुसन्धानात्, कथं ज्ञानिनस्तोष-
रोपो इत्याह चेष्टमानम् इति । अं शरीरम् आत्मभिन्न-
चेष्टाक्षयत्वात् अन्यशरीरवत् इति यः पश्यति स महाशयः
संस्तवे स्तुतौ अपि च निन्दायां कथं क्षुभेत् कथं तोषरोप-
रूपं विज्ञेयं ब्रजेत् इति चाचेपः ॥ १० ॥

मार्थमारकयोरनित्यत्वानुसन्धानात् सन्निहितेऽपि मृत्यौ
ज्ञानिनः त्रासः कथमित्याह मायामात्रम् इति ।

इदं दृश्यमानम्, विश्वं मार्थमारकादिरूपं समग्रं माया-
मात्रम् असद्रूपं पश्यन् अतएव कुत इदं शरीरादिकं आचरेत्,
कुत विक्रयं याति एवं रूपकोतुकरहितस्यापि धीरधीः धीरा
सज्जनरूपात् अथवा धीरस्य सः, सन्निहिते मृत्यौ सति अपि
कथं तस्मैति इति चाचेपः ॥ ११ ॥

सर्वेषामाचेपाणां समर्पणार्थं ज्ञानिनो निरूपमत्रमाह

स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।

इदं याद्वमिदं त्वज्यं स किं पश्यति धीरधीः ॥ १३ ॥

अन्तस्तत्त्वकषायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराश्रयः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥ १४ ॥

अथ शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तासनामकं चतुर्थं

प्रकरणं प्रारभ्यते ।

हन्तात्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।

न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥ १ ॥

निःस्पृहम् इति । यस्य नैराश्ये मोक्षे अपि मानसं निःस्पृहम्
तस्य आत्मज्ञानवृत्तस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानतः समाससर्गमनो-
रयस्य केन समं तुलना जायते न केनापि इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ज्ञानिनः ज्ञानोपादानादिष्ववधारमाश्रियति स्वभावात्
एव इति । प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शक्तिकारजतवत् इत्य-
नुमानात् एतत् दृश्यं न किञ्चन, न सच्चापि असदिति जानानो
निश्चयवान् यो धीरधीः, स इदं याद्वमिदं त्वज्यम् इति कथं
पश्यति इति आशयेः ॥ १३ ॥

अत्र हेतुमाह अन्तस्तत्त्वकषायस्य इति । अन्तःकरणत्वात्
त्वक्ताः कषायाः विषयवासना येन तस्य निर्द्वन्द्वस्य शीतो-
ष्णादिसमचित्तस्य अतएव निराश्रयः विषयवासनाविहीनस्य
यदृच्छया देवकीमात् ज्ञानतः प्राप्तो भोगः भुज्यमानो विषयो
दुःखाय न भवति तुष्टये च न भवति ॥ १४ ॥

आशेषपदार्थोपदेशकं नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिवोक्तानुभवोक्तानुवर्तनं नाम चतुर्थं प्रकरणम् । २८

यत्पदं प्रेम्सो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः ।

अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥ २ ॥

गुरुचैवमुपाश्रितः शिवो ज्ञानद्वयोक्तसन् ।

ज्ञानिन्यप्येवचेष्टानां आहमावष्ट सञ्चरन् ॥

एवं तावद्गुरुः परीक्षार्थमाश्रितः शिवः प्रारब्धवशात्
बाधितानुष्ठानां ज्ञानिन्यपि सर्वव्यवहाराणाम् उपपन्नम्
आत्मज्ञानोक्तानुवर्तनात् एव आह बह्विभिः श्लोकैः कृतं इति ।

कृतं इति आत्मज्ञानोक्तानुवर्तने हर्षं, हे गुरो ! आत्मज्ञानं
सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मानं जानतः अतएव धीरस्य विषयेः
अविचिन्तचित्तस्य, भोगशौक्या विषयभोगादिरूपया शौक्या
श्लोका प्रारब्धवशात् प्रवृत्तया, श्रेयतः श्लोकाः, संसार-
वाहकैः संसारवृत्तिपद्मभिः मूढैः देहाद्यात्मवेदिभिः सह
न हि समानता नैव तुल्यत्वम् तदुक्तं भगवता “तत्त्ववित्तु
महाबाहो गुणकर्मविभागयोः, गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति सत्त्वा
न सञ्जते ॥ १ ॥

ननु संसारव्यवहारज्ञो ज्ञानी, कथं न संसारितुल्य इत्या-
शङ्क्य हर्षादिरहितत्वात् तस्य वैकल्पिकमाह यत्पदम् इति

अहो इति सम्बोधनं । हे गुरो ! यदा अहो आहर्षं
शक्राद्याः सर्वदेवताः अपि, यत्पदं प्रेम्सः यत्पदं प्रातु-
मिच्छन्तो दीनाः तदप्राप्तिः शोका वर्तन्ते तत्र सञ्चिदा-
नन्दाख्ये पदे स्थितः तत्त्वम्यदर्शकज्ञानात् तत्र वर्तमानो
योगी कथंसाक्षात्कारी विषयभोगात् न हर्षं प्राप्नोति नापि
तदपवसात् उद्विग्नो भवति इत्यर्थः ॥ २ ॥

तज्ज्ञस्य पुण्यापायाभ्यां समर्थो ज्ञानार्ज जायते ।

न आकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि सङ्गतिः ॥३॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।

यदृच्छया वर्त्तमानं तं निषेद्धुं क्षमेत कः ॥४॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते भूतयामे चतुर्विधे ।

विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिष्ठाविवर्जने ॥५॥

तज्ज्ञस्य विध्वज्ज्वरत्वं वक्तुं पुण्याद्यसंस्पर्शमाह तज्-
ज्ञस्य इति । तत्त्वम्यदार्येणाभिज्ञस्य पुण्यापायाभ्यां सह यत्नः-
करणधर्माणां स्पर्शः सम्बन्धो न जायते “ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात् कुर्वते तथा” इति स्मृतेः ।

अत्र दृष्टान्तमाह न हि इति, यथा हि आकाशस्य धूमेन
सह दृश्यमानापि सङ्गतिः नास्ति । तथा आत्मज्ञस्य पुण्या-
दिसङ्गतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु कर्मणि कृते कथं न पुण्यादिसर्ग इत्याशङ्क्य ज्ञानिनो
विधिनिषेधानियम्यत्वमाह आत्मैव इति ।

येन महात्मना इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्, आत्मैव इति
ज्ञातं तं ज्ञानिनं यदृच्छया प्रारब्धवशात् एव वर्त्तमानं को यत्नः-
कलापो निषेद्धं प्रवर्त्तयितुं वा क्षमेत समर्थो भवेत् न कोऽपि
इत्यर्थः । तदुक्तं शारीरकभाष्ये “अविद्यावद्विषयो वेदः इति ।
“प्रबोधनीय एवाद्यो सुप्तो राजीव बन्दिभिः” इति स्मृतिरपि ॥४॥

ननु ज्ञानिनोऽपि न यदृच्छया प्रवर्त्तन्ते किन्तु इच्छानि-
ष्ठयोर्निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् इत्याशङ्क्य आब्रह्मस्तम्बपर्यन्त
इति । यद्यपि ब्रह्माचमारम्भे स्तम्बपर्यन्ते इच्छानिष्ठो

आत्मानमद्वयं कश्चित्प्रानाति जगदीश्वरम् ।

यदेति तत् स कुर्वते न भयं तस्मै कुञ्चित् ॥६॥

अथ आचार्योक्तं अथचतुष्टयं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

न ते सङ्गोऽस्ति केनापि किं शुद्धस्थानुमिच्छसि ।

सङ्घातविषयं कुर्वन्नेवमेव त्वयं ब्रज ॥१॥

विवर्जयितुमशक्ते तथापि विश्वस्येव दृष्ट्वा देवनिवर्त्तने सामर्थ्यं-
मतो यदृष्ट्वा प्रवर्त्तमानो ज्ञानी न पिथिनिषेधनियम्य
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधितत्वात् ज्ञानिनां भयहेतुः
कोऽपि नास्ति इत्युपसंहरति आत्मानम् इति ।

कश्चित् सदृशेषु एव एव जगदीश्वरं तत्पदार्थम् आत्मानम्
त्वम्पदार्थम् अद्वयम् अभिमतया जानाति स यदेति प्रारब्ध-
वशात् बाधितानुष्ठाना इदं कर्त्तव्यमिति मन्यते तत् करोति
एवं कुर्वतः तस्मै कुञ्चित् इह वा अमुञ्च वा भयं न अस्ति
भयहेतोः अद्वैतज्ञानबाधितत्वात् इति भावः ॥ ६ ॥

इति शिष्यप्रोक्तानुमयोक्तासवट्कं नाम चतुर्थं

प्रकरणं समाप्तम् ।

एवमुक्तासवट्केन अग्निष्वेऽपि परीक्षति ।

गुह्यं द्योपदेशार्थं सवयोगमवाप्नोति ॥

एवमुक्तासवट्केन अग्निष्वे परीक्षति सति पुनर्हं द्योप-
देशार्थमाचार्यो सवमपदिशति । श्रीकृतकचरितेन न ते ॥ १ ॥

उदेति भवतो विश्वं वारिधेरिव बुद्बुदः ।

इति ज्ञात्वेकमात्मानमेवमेव लयं व्रज ॥२॥

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।

रज्जुसर्प इव व्यक्तमेवमेव लयं व्रज ॥३॥

समदुःखमुखः पूर्ण आशानैराश्रयोः समः ।

समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं व्रज ॥४॥

हे शिष्य ! शुद्धबुद्धसम्भावस्य तव केनापि देहनेहादिनाह-
कारममकाराख्यदेन न सङ्गोऽस्ति, अतः शुद्धः असङ्गस्त्वम्,
किं त्यक्तुं किमुपादातुं च दृष्टव्यं तस्मात् सङ्गातस्य देहस्य
विलयं कुर्वन् अहं देहीति निरसनं कुर्वन् । देहादिनिरसन-
रूपम् एव लयं व्रज ॥ १ ॥

उदेति इति । हे शिष्य ! भवतः सकाशात् विश्वम् उदेति
भवदभिवमेव, यथा वारिधेः सकाशात् बुद्बुदो वारिधेरभिव
एव उदेति, इति एवमकारेण एकं सङ्गातोयादिभेदरहितम्
आत्मानं ज्ञात्वा एवमेव एकात्मज्ञानमेव लयं व्रज ॥ २ ॥

ननु प्रत्यक्षतो भिन्नतया हारसर्पादिभेदे प्रतीयमाने अहं
हारादिविषय इत्यत्राह प्रत्यक्षम् इति ।

प्रत्यक्षमपि अहं इहम् विश्वम् असङ्गे त्वयि नास्ति, एव
अवस्तुत्वात् रज्जुसुकाङ्कयत् तस्मात् एवमेव लयं व्रज । द्वितीयस्य
त्रेयोपादेयत्वेव अभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

समदुःखमुख इति । पूर्ण आत्मानन्दपूर्वस्वमत एव देह-
कमादुद्भूतयोः सुखदुःखयोः समः आशानैराश्रयोः समः ।

अथ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कं नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

आकाशवदनतोऽहं घटवत् प्राकृतं जगत् ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागी न यज्ञो लवः ॥१॥

तथा जीविते ब्रह्मो वा समः निर्विकारः सुषुप्त्यादीनाम-
नात्मधर्माणां तुच्छत्वानुपपन्नात् त्वं सुषुप्त्यादिषु समः,
ब्रह्मदृष्टिरूपं त्वयं ब्रह्म इत्यर्थः ४ ।

इति आचार्योक्तं त्रयचतुष्टयं नाम षष्ठम्
प्रकरणं समाप्तम् ।

गुरुत्वेन परीक्षार्थमुपदिष्टे तथैव नति ।

पूर्वात्मनो जयादीनां शिष्योऽप्यभवमवधीत् ॥

तदेवं गुरुत्वा अत्यन्तपरीक्षार्थे त्रययोगे समुपदिष्टे सति
जयाद्यभावोपपादकमात्मज्ञानमनुबदन्नेव शिष्यः पूर्वात्मनो
जयाद्यमप्यवमाह चतुर्भिः श्लोकैः आकाशवत् इति ।

अहम् आत्मा आकाशवत् अनन्तः । ननु अनन्तश्चात्मनो
देहादिनिवासः कथमित्यत आह घटवत् इति । प्राकृतं
प्रकृतिकाये जगत् देहादिकं घटवत् यथा घट आकाशश्च
अप्यच्छेदको निवासस्थानं च तथा आत्मनो देहादिरह-
देवावच्छेदक एव श्रोत्र इव घटादिरित्यर्थः ।

अत्र ब्रह्मावमाह इति इति । इति एवं वेदान्तनिष्ठं ज्ञानम्
अनुभवकयमत्र ब्रह्मावमती न अप्यवमावमच्छेत्त्यर्थः ।

तथा इति तथा इति आत्मनोऽनन्तत्वे इति एतच्च
आत्मनः श्रोत्रो घटवत् कस्य च न कथयति । परिच्छिन्नस्यैव
घटादेस्त्वावादिदर्शनात् इत्यर्थः ॥ १ ॥

महोदधिरिवाहं स प्रपञ्चो वीचिसन्निभः ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ २ ॥

अहं स शुक्तिसङ्काशो रूप्यवद्विश्वकल्पना ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ ३ ॥

अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथो मयि ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ ४ ॥

अथ अनुभवपञ्चकं नाम सप्तमं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

मय्यनन्तमहाम्भोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वान्तर्वातेन न ममास्थसहिष्णुता ॥ १ ॥

अष्टाकाग्रदृष्टान्ते देहात्मनोर्भेदग्रहा स्यात् इति अपरि-
तोषात् आह महोदधिः इति ।

महोदधिः इति स्पष्टम् ॥ २ ॥

समुद्रशीघ्रदृष्टान्ते देहात्मनोर्विकारविकारिग्रहा स्यात्
इति अपरितोषात् आह अहं सः इति ।

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुक्तिदृष्टान्तेऽपि आत्मनि परिच्छिन्नत्वग्रहा स्यात् तद-
व्यावृत्त्यर्थमाह अहम् इति । अहं वा अहमेव सर्वभूतेषु
प्रकृतिप्राकृतिकेषु सत्तात्कृत्वादिप्रदत्तेनास्ति अथ अतो हेतोः
सर्वभूतानि अविद्यामभूते मयि वर्तन्ते इति ज्ञानं वेदान्त-
सिद्धम् । तथा सति आत्मनस्त्वानादिकं न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति शिष्यशीलमुत्तरचतुष्कं नाम षष्ठं

प्रकरणं समाप्तम् ।

मय्यनन्तमहाशोधी जगदीधिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न मे रुद्धिर्न च क्षतिः ॥ २ ॥

मय्यनन्तमहाशोधी विश्वं नाम विकल्पना ।

अतिशान्तो निराकार एतदेवाहमास्थितः ॥ ३ ॥

लययोगाननुष्ठाने व्यवहारं निरकुशम् ।

आयुक्तं शिष्यः स्वीकृतासादनवीदगुहमुत्तरम् ॥

ननु लययोगाभावे संसारविषयेषां निरकुशप्रसरः स्यात्
इत्याशङ्क्य तच्च अनिष्टत्वाभावमनुभवपञ्चकेनोत्तरमाह शिष्यः ।

मयि इति । हे गुरो ! मयि आत्मनि अनन्तं महासमुद्रं
विश्राज्यः पीतो नीका स्नातवातेन मनःपवनेन इतश्चतो
भ्रमति, यत्र मम असाहस्यता असहनशीलता न अस्ति
समुद्रस्येव नीकापरिभ्रमस्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

जगद्व्यवहारस्यानिष्टत्वाभावः पूर्वमुक्तः । यत्र जगदुद-
यापनमयोरपि नानिष्टतेत्याह मयि इति ।

आत्मनि अनन्तं विनाशरहितं महति व्यापके अशोधी
समुद्रे जगदाख्या वीधिः स्वभावतः दृश्यत्वादिसमावात् उदेतु
वा परम् अस्तमायातु मम तदुदये रुद्धिर्न अस्ति व्यापकत्वात्
तदपगमे च क्षतिर्न अस्ति अनन्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

पूर्वं दृष्टान्तेन स्वात्मनः जगद्विकार इति भ्रमपरिणामित्वं
स्यात् तद्वारणार्थमाह मयि इति ।

मयि अनन्तमहाशोधी नाम प्रसिद्धं विश्वं कल्पना भ्रम-
मात्रमेव न तु तात्त्विकम् । अन्तःकरणत्वात् यदम् अतिशान्तः
प्रपञ्चोपपन्नरहितः ।

नात्मा भावेषु नो भावस्तद्वानन्ते निरञ्जने ।

इत्यसक्तोऽस्पृहः शान्त एतदेवाहमास्थितः ॥४॥

अहो चिन्मात्रमेवाहमिन्द्रजालोपमं जगत् ।

अतो मम कथं कुत्र हियोपादेयकल्पना ॥५॥

अथ गुरुप्रोक्तं बन्धमोक्षव्यवस्थाचतुष्कं नाम अष्टमं प्रकरणं
प्रारम्भते ।

तदा बन्धो यदा चित्तं किञ्चिद्वाञ्छति शोचति ।

किञ्चिन्मुञ्चति गृह्णाति किञ्चिद्बुध्यति कुप्यति ॥१॥

अत्र हेतुमाह निराकार इति । एतत् आत्मज्ञानम् एव,
अहमास्थितः आश्रितो, न तु लययोगम् । तस्य पूर्वमेव दूषि-
तत्वात् ॥ १ ॥

अतिशान्तत्वमेव स्पष्टयति नात्मा इति । आत्मा भावेषु
देहादिषु, आधेयतया न अस्ति, व्यापकत्वात्, भावो देहादिः,
तत्र आत्मनि, नास्ति, अनन्ते निरञ्जने सति, इति काचित्, तत्र
अहम् असक्तः संसर्गरहितः, अतएव अस्पृहः इच्छादिधर्मा-
संश्लिष्टोऽत एव शान्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इच्छादिरहितत्वे हेतुन्तरमपि चाह अहो इति । अहो
इति आश्चर्यरूपं अलौकिकम् चिन्मात्रं चेतन्वमात्रम्,
एवाहम्, जगत् सर्वं प्रपञ्चजातम् । इन्द्रजालोपमं दर्शन-
कालोऽपि पृथक् सत्तारहितम्, अत्र विषयस्य पृथक् सत्ता-
रहितत्वात्, मम कुत्र वस्तुनि, कथं केन प्रकारेण, हियोपा-
देयबुद्धिः आत् न कुत्रापि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ।

गुह्यमोक्षं बन्धमोक्षवतुर्धं नाम चतुर्धं प्रकरयन् । १७

तदा बन्धो यदा चित्तं किञ्चिदाच्छति शोचति ।
किञ्चिन्मुञ्चति यद्वाति किञ्चिद्बुध्यति कुप्यति ॥ १ ॥
तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न बाञ्छति न शोचति ॥
न मुञ्चति न मृच्छति न बुध्यति न कुप्यति ॥ २ ॥
तदा बन्धो यदा चित्तं सत्तं काश्चपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमसत्तं सर्वदृष्टिषु ॥ ३ ॥
यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बन्धनं तदा ।
मत्वेति हेतुया किञ्चित् मा यद्वाच विमुञ्च मा ॥ ४ ॥

इत्थं परोक्षितज्ञानं शिष्यमेवामिनन्दितुम् ।

गुह्यमोक्षं मोक्षस्य व्यवसां सम्यग्गमनीत् ॥

तदेवं चतुर्भिः प्रकरैः, क्षमिष्यं सम्यक् परोक्ष, बन्ध-
मोक्षव्यवस्थानिरूपकव्याजेन गुह्यः, क्षमिष्यानुभवमभिनन्दति,
चतुर्भिः श्लोकैः तदा इति ।

हे शिष्य ! “यतो मम कार्यं कुत हेतोपादेयकल्पना”
इत्यन्तं यत्नयोगं तत् तत्रैव, यतः चित्तं यदा विषय-
वाग्मादिविचारयत् भवति, तदा एव मोक्षस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

तदा मुक्तिः इति ।

यदा चित्तं वाग्मादिविचारातीतं तदा मुक्तिः इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेवं पृथक् बन्धमोक्षौ उच्यौ । यद्य समुच्चयेन बन्धमोक्षौ
योगे तदा बन्ध इति ।

यदा चित्तं काश्चपि यनामदृष्टिषु संयत्तं तदा बन्धः
यदा चित्तं सर्वाद्यपि विषयदृष्टिषु संयत्तं न भवति तदा
मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ निर्वेदाष्टकं नाम नवमं

कृताकृते च हन्तानि कदा शान्तानि कस्य . . .

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाह्वय त्यागपरोऽव्रतौ ॥ १ ॥

कस्यापि तात ! धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।

जीवितेष्टा बुभुक्षा च बुभुक्षोपशमं गताः ॥ २ ॥

अस्तु वा बाधितानुवृत्त्या दग्धपटोपमाना सर्वापि विषयदृष्टिर्वन्धहेतुस्तानुवृत्तौ मोक्ष इति पूर्वमुक्तम् । तथापि अहङ्कारानुवृत्तौ मोक्षस्तदनुवृत्तौ बन्ध इति वदन्नेव शिष्योक्त-
मर्थमभिनन्दितुमनुवदति यदा नाहम् इति । यदाहम् इत्येव-
रूपोऽहङ्काराध्यासोऽनर्थभूलभूतो निवर्त्तते तदा मोक्षः, यदा
च सोऽनुवर्त्तते तदा बन्धनम् इति ज्ञात्वा, हेतुया अनायासेन
एव हानोपादानादिक्रियायामकर्त्ता त्वमसि, अकर्त्तात्वज्ञानेन
कर्त्तृत्वाभिमानो निवर्त्तते इति भावः ॥ ४ ॥

इति गुरुषोक्तं बन्धमोक्षचतुष्कं नाम अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिष्योक्तानुभवस्येव दार्ढ्यार्थं गुरुषोच्यते ।

निर्वेदः अष्टमष्टाभिरिच्छादित्वज्जनात्मकः ॥ १ ॥

“मत्वेति हेतुया किञ्चित्त्वा यदहम्” इति यदुक्तम्, तत्र
किं हारमित्यपेक्षायाम्, गुरुः अनुमोदनमुद्रया वैराग्याष्टक-
माह कृता कृते इति । कृताकृते इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्यमिति
अभिविवेक्षो, हन्तानि सुखदुःखादौनि, कस्य, कदा वा शान्तानि
निवृत्तानि, अपि तु न कस्यापि कदापि शान्तानि इत्यर्थः,
एवं ज्ञात्वा, इह कृताकृतादिषु, निर्वेदात् अभिविवेशादिपरि-
त्यागादेव त्यागपरो भव । कौटुम्बिकम् अव्रतौ नास्ति व्रतं
कुत्रापि पापदो यस्य सः ॥ १ ॥

अनित्यं सर्वमेवेदं तापवितवदूषितम् ।

असारं निन्दितं ईदमिति निश्चितं श्राम्यति ॥३॥

कोऽसौ यासो यः किं वा यत्र इन्द्रानि नो नृचाम्
तान्पुपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्णी सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४॥

चित्तधर्मत्वाग्रहणो निर्वेदस्तु कस्यचित् एव ज्ञानं न तु सर्वस्य इत्याह कस्यापि इति । हे तात शिष्य ! महत्सेषु मध्ये कस्यचित् एव धर्मस्य उत्पत्तिविनाशरूपलोकवेष्टावलोकनात् जीवितेच्छा-भोगीच्छाप्रानेच्छादयः उपपन्नं गताः । इदं तु तादृशं निर्वेदसम्यक्प्रियमभिनन्दितुमेव उच्यते, न तु उपदिश्यते इति प्राप्नुमहेव ॥ २ ॥

ननु ज्ञानिनां सर्वस्य इच्छोपपन्नः किं हेतुक इति चेत् तादृशं अनित्यम् इति । इदं दृश्यमानं सर्वप्रपञ्चात्मकं अनित्यं चेतस्येऽध्वसम् तथा पृथक् सत्त्वेन दृश्यमानं सत् तादृश-निश्चायिदेविच्छाविमोक्ततापवदूषितम्, अतएव असारं तुच्छम् असत् एव हेयं पृथक्सत्तया नैव चादरणीयम् इति निश्चितं ज्ञानी श्राम्यति कुत्रापि इच्छा न कुर्वते ॥ ३ ॥

इन्द्रानामारब्धकर्मवशात् अवस्थाविज्ञात् तत्र इच्छा-निश्चे विहाय यथा प्राप्तभोगी सुखिन् अवाप्नुयात् इत्याह कोऽसौ इति । यत्र कृषां इन्द्रानि पुण्डुःकादीनि न सन्ति, यतो वाः काकः, वा वा बाह्यादिवयोवचसा मरीचावका, अपि तु न कापोति विचार्य तानि इन्द्रानि उपेक्ष्य तत्र इच्छामञ्जला यथाप्राप्तेष्टानादृश्यतया वर्णी किञ्चिं सुखिन् अवाप्नुयात् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।
 दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शान्भवति मानवः ॥५॥
 कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।
 निर्वेदसमतायुक्त्वा यस्तारयति संसृतेः ॥ ६ ॥
 पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रात् यथार्थतः ।
 तत्त्वज्ञात् बन्धनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

तर्कशास्त्रादिज्ञानेषु निष्ठा न कर्तव्या नानाविधविप्रतिपत्ति-
 प्रसूतात् नापि कर्मसु नापि षष्ठाङ्गयोगादिषु इत्याह नाना-
 मतम् इति । महर्षीणां गौतमजैमिनिप्रवृत्तीनां मतं नानाविधं
 परिच्छिन्नं दृष्ट्वा तर्कशास्त्रादिभ्यो निर्वेदमापन्नः, तथा साधूनां
 कर्मनिष्ठानां मतं नानाविधं केचित् होमपराः केचित् जप-
 पराः केचित् ज्ञानवाङ्मायवादिपराः इति नानाविधं मतं
 दृष्ट्वा कर्मभ्योऽपि निर्वेदमापन्नः केवलमात्मसुखाननिष्ठः
 को न शान्भवति कः कुतः न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ५ ॥

केवलं ज्ञाननिष्ठानिवाञ्छित्व कर्मादिकं मा कुर्वित्वाह कृत्वा
 इति । निर्वेदसमतायुक्त्वा निर्वेदो नाम विषयानासन्निरुद्धाया
 यमुमिज्ञेषु समता सर्वत्र आत्मबुद्धिर्बुद्धिर्नाम सुखमुप्राप्तक-
 स्तर्कः, एतैः चैतन्यस्य सच्चिदानन्दस्य मूर्तिपरिज्ञानं स्वरूप-
 वाचात्कारं कृत्वा तदनन्तरं नास्ति कश्चित्पदुपलब्धश्च न किं गुरुः
 एवंविधो नः नः संसृतेः बन्धनात् आत्मानं तारयति ॥ ६ ॥

चैतन्यस्य स्वरूपज्ञानीयावमाह पश्य इति । हे मित्र !
 भूतविकारान् देहिन्द्रियादीन् बन्धनैः तत्त्वतः भूतमात्रान्

गुरुप्रेतमुपयमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणम् । ४१

वासना एव संसार इति सर्वा विमुक्त ताः ।

तस्यागो वासनात्यागात् स्थितिरस्य सदा तथा ॥८॥

अथ गुरुप्रेतमुपयमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

विहाय वैरिणं काममर्थं चानर्थसङ्कुलम् ।

धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥ १ ॥

अथ न तु पाप्मनरूपान् एव सति त्वं तत् ज्ञात्वा बन्ध-
निर्मुक्तः शरीरादध्वावनिर्मुक्तः सन् शरीरादिविनिष्ठा-
स्वरूपस्यो भविष्यसि शरीरादावनात्मतया ज्ञाते सति तत्-
साक्षिभूत आत्मा भटिति सुखेय इति भावः ॥ ७ ॥

अनु एवमात्मनि ज्ञातेऽपि तत्र निष्ठा कथं स्यात् इत्याशयः
वासनात्यागात् इत्याह वासना इति । वासना विषयवासना
एव संसार इति ज्ञात्वात् ता वासनास्य विमुक्त वासना-
त्यागात् च साक्षिनिष्ठायां मत्वा तस्य संसारस्य त्याग इत्यर्थः
अथ अधुना वासनात्यागे सति स्थितिरस्य तथा सदा प्रारब्धं
तथैव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति गुरुप्रेतं निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम् ।

विषयापामभावेऽपि तुष्टिनिर्वेद इति ।

तस्मिन्नाद्ये च विषये वेदस्याः शान्तिरीर्यते ॥

विषयेर्विनापि सन्तोषरूपो निर्वेदः प्रागुक्तः । अथ इदानीं
विषयवच्छोपशममभिनन्दनमुद्रया गुरुकटाहरति विहाय इति ।
कामं वैरिणं चानर्थसङ्कुलं विहाय तथा अनर्थसङ्कुलम् अनर्थ-
रचने न्ये वा अनेकशोकदुःखसङ्कुलम् अर्थं विहाय तथा

स्वप्नेन्द्रजालवत् पश्य दिनानि त्रीणि पञ्च वा ।
 मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसम्पदः ॥ २ ॥
 यत्र यत्र भवेत् तृष्णा संसारं विद्धि तत्र वै ।
 प्रौढवैराग्यमाश्रित्य वीततृष्णः सुखी भव ॥ ३ ॥
 तृष्णामात्रात्मको बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
 भवासंसक्तिमात्रेण प्राप्तुष्टिर्मुहुर्मुहुः ॥ ४ ॥

एतयोः अनयोः कामार्थयोः हेतुं धर्ममपि विहाय सर्वत्र
 त्रिवर्गहेतुकर्मसु अनादरम् उपेक्षां कुरु ॥ १ ॥

ननु मित्रक्षेत्रादिफलकेषु कर्मसु कथमनादर इत्याशङ्क्य
 मित्रादीनामनित्यत्वमाह स्वप्न इति । हे मित्र ! मित्रादि-
 सम्पदः स्वप्नेन्द्रजालवत् पश्य यतो दिनानि त्रीणि पञ्च वा
 स्वाधिन्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वत्र अनादरं कुरु इति अनेनोक्तं वैतृष्ण्यं पुरुषार्थहेतु-
 रित्याह यत्र यत्र इति । यत्र यत्र येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु तृष्णा
 भवेत् । तत्र तत्र तमेव संसारं विद्धि विषयतृष्णाया एव कर्म-
 द्वारा संसारहेतुत्वात् । अतः प्रौढवैराग्यं प्राप्तेऽपि अर्थे प्रीत्य-
 भावमास्थाय वीततृष्णः अप्राप्तार्थेच्छारहितः सन् न आत्म-
 निष्ठया सुखो भव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अमुमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह तृष्णामात्रात्मक इति । तृष्णा-
 मात्रस्वरूप एव बन्धः, कर्मवासनाद्वारा बन्धहेतुत्वात् तन्नामः
 तृष्णानाश एव मोक्षो निवृत्तिहेतुत्वात् ।

“तन्नामो मोक्ष” इति अत्र हेतुमाह भव इति । भवतीति
 भवो देहादिविवक्ष्यमान देहादिविवक्षे सङ्गभावमात्रेण सुख-

त्वमेकचेतनः शुद्धो जडः विश्वमसत्तया ।

अविद्यापि न विश्वित्वा का बुभुक्षा तथापि ते ॥ ५ ॥

राज्यं सुताः कलत्राणि शरीराणि सुखानि च ।

संसक्तस्यापि नष्टानि तव जन्मनि जन्मनि ॥ ६ ॥

अलमर्थेन कामेन सुकृतेनापि कर्मणा ।

एभ्यः संसारकान्तारे न विश्रान्तमभूत् मनः ॥ ७ ॥

मृदुः बारंवारं प्राप्तिस्तुष्टिः आत्मप्राप्तिजः सन्तोषः स्वात् अतः
दृष्ट्वापगमे मोक्षः इत्यर्थः । प्राप्तिस्तुष्टिरिति पाठे प्राप्तिः स्वात्
दृष्टिश्च स्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु बुभुक्षादृष्ट्वा दृष्ट्वा कथं त्वान्वेत्वायस्याह त्वमेक
इति । इह जगति त्वय एव पदार्थाः आत्मा जगत् अविद्या च,
तत्र आत्मा तावत् त्वम् एव एकचेतनः शुद्धो न तु विश्वित्वा
इति स्वात्मानमेव एकं पूर्वं जानीहि, न चत्वा पुनरात्मबुभुक्ष-
या युक्ता नापि जगत्बुभुक्षा, जगतः असत्त्वात् जडत्वाच्च,
नापि अविद्याबुभुक्षा युक्ता, तस्या अपि सदसद्विषयव्यव-
हारा अनिर्वचनीयत्वात् तथा च, तत्र बुभुक्षापि का युक्ता, न
काचिदपि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जडं विश्वमसत् इत्युक्तं तद्विषययति राज्यम् इति । राज्या-
दीनि सर्वाणि, संसक्तस्यापि आसक्तिं कुर्वाणस्यापि तत्र,
जन्मनि जन्मनि नानाजन्मसु, नष्टानि इत्यन्तो विश्वमस-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

बुभुक्षापि न कर्तव्या इति प्रागुक्तमयं धर्मायकामेषु अपि
दृष्ट्वा न कात्या इत्याह अहम् इति । अर्थादिना अलम् अर्थ-

कृतं न कति जन्मानि कायेन मनसा मिरा ।

दुःखमायासदं कर्म तदद्याप्युपरम्यताम् ॥८॥

अथ ज्ञानाष्टकं नाम एकादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशम्यति ॥ १ ॥

धर्मकामेषु इच्छा न कार्या इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह एभ्य इति ।
यतः कारणत्वात्, संसारकान्तारं संसारलक्षणे दुर्गमे वर्तमानं
भ्राम्यन्सर्वत्र, एभ्यः धर्मकामार्थेभ्यः, विनाशित्वात्सर्वविच्छेदो
नाभूद, अतो अर्थादिषु न दृष्ट्या कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दृष्ट्याद्या उपशमः प्रागुक्तः, अथ क्रियामात्रोपशममाह
कृतम् इति । हे शिष्य । आयासदं प्रयासदम् अतएव दुःखदं
कर्म, कायादिना कति जन्मानि न कृतम् अपि तु यावदयं
प्राचीनसर्वजन्मसु अपि कृतकर्मणा तु त्वयानर्घं ॥८॥ इत्यर्थः,
तत् तस्मात् अद्यापि अधुनापि कर्मभ्य उपरम्यताम् ॥८॥

इति गुरुप्रोक्तमुपगमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं समाप्तम् ।

उक्ता शान्तिर्न विज्ञानं विना कस्यापि जायते ।

इति निश्चितमेवाह गुरुर्ज्ञानाष्टताष्टकम् ॥

उक्ता शान्तिर्निश्चिन्नादेव स्यात् न तु अन्यथेति बोधयितुं
ज्ञानाष्टकमाह, तत्रादौ ज्ञानसाधनाभ्यासभाव इति । भावा-
भावरूपो विकारः स्वभावात् मायातत्संस्कारादेव जायते,
न तु निर्विकारादात्मन इति निश्चयवान् पुरुषो निश्चयवता-
देव सुखेन अनायासेन, एव उपशम्यति ॥ १ ॥

ईश्वरः सर्वनिर्माता मेहान्य इति निश्चयी ।
 चतुर्गलितसर्वाङ्गः शान्तः कापि न सज्जते ॥ २ ॥
 आपदः सम्यदः काले देवादेवेति निश्चयी ।
 तप्तः स्वस्तेन्द्रियो नित्यं न वाञ्छति न शोचति ॥ ३ ॥
 सुखदुःखे जगन्मृत्यू देवादेवेति निश्चयी ।
 साध्यादर्शी निरावासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४ ॥

ननु मायायाः जडत्वात्त एव सर्वं भावाभावविचार
 इत्याशङ्काह ईश्वर इति । ईश्वरः एव सर्वनिर्माता न तु चक्षुः
 जीवः ईश्वरपरवशत्वात्, इति निश्चयी पुरुषो निश्चयवशादेव
 चतुर्गलितसर्वाङ्गः नतसर्वदण्डः, अतएव शान्तो निश्च-
 चित्तः सन्, कापि न सज्जते ॥ २ ॥

ननु ईश्वर एव चेत् सर्वनिर्माता, तर्हि काश्चिद्विदाम्,
 काश्चित् चमिनस्तथा काश्चित् सुखिनः काश्चित् दुःखिनो
 रचयतस्तथा वेदज्ञानैर्जुष्यं ज्ञातामित्याशङ्काह आपद इति ।
 काले समयविधेयं, आपदः सम्यदश्च देवात् प्राज्ञनाड्या-
 देव ईश्वरपरिपाचितात् एव इति निश्चयी अतएव तप्तो
 बीतदण्डः अतएव नित्यं स्वस्तेन्द्रियो विषयानाङ्गटेन्द्रिय
 चमार्तं न वाञ्छति, नष्टं न शोचति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु जगन्निश्चयवानपि कर्माणि कुर्वन्नेव दृश्यत इत्या-
 शङ्काह सुख इति । कर्मफलमृते सुखादिव देवात् जडत्वात्
 एवं इति निश्चयी अतएव एवं मया इदं सर्वं साध्यमिति
 चदर्शी, अतएव निरावासः अमरहितः प्रारब्धवशात् कुर्वन्नपि

चिन्तया जायते दुःखं नान्यथेति निश्चयी ।

तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितस्पृहः ॥ ५ ॥

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ।

कैवल्यमिव सम्प्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ६ ॥

आब्रह्मसम्बपर्यन्तमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ॥ ७ ॥

न लिप्यते कर्मजानर्थभागी न भवति कर्तृत्वाध्यासरहितत्वात्
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनु कुर्वन् कथं निरायास इत्याशङ्क्या चिन्तया इति ।
इह दुःखं चिन्तया जायते न अन्यथा इति निश्चयी अतएव
च तया चिन्तया हीनः, अतएव शान्तः स्मिरान्तःकरचः,
अतएव सर्वत्र सुखतन्माधनयोः गलितस्पृहः पुनरपि सुखी भवति
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तसाधनेः सिद्धिदानिनां निजदशां निरूपयति नाहम्
इति । अहं देहो न तथा मे देहो न किन्तु नित्यबोधोऽहमिति
ज्ञानवशात् देहादौ निवृत्ताहमभाभिमानः देहादीनां कृतम्
अकृतं च मया कृतमिति न स्मरति । यथा कैवल्यं विदेह-
कैवल्यं प्राप्य कृताकृतं न स्मरति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

आब्रह्म इति । ब्रह्माद्यं चिरञ्जनर्ममारभ्य तत्सम्बन्धपर्यन्तं
सर्वं जगत् अहमेवेति प्रत्यक्षनिश्चयवान् पुनरपि निर्विकल्पः
सङ्कल्पविकल्पशून्यः अतएव शुचिः विषयासङ्कल्पमसरहितः,
अतएव शान्तो निवृत्तान्तःकरचः, अतएव प्राप्ताप्राप्तयोरपि
विषयबोधिर्निर्मुक्तः परमसन्तोषवान् आत्मानन्दपूर्वत्वात् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नानासूर्यमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किञ्चिदिव शाम्यति ॥८॥

अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशप्रकरणम् ।

कायकुत्सासहः पूर्वं ततो बान्ध्वस्तरासहः ।

अथ चिन्तासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ १ ॥

ननु आत्मज्ञानो कथं निर्विकल्पादिरूप इत्याशङ्क्य नाना-
इति । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारबाधस्तबाध सति नानास-
ूर्यम् इदं विश्वं जगत् न किञ्चित् पृथक् मत्ताशून्यम् इति
निश्चयी पुरुषः निवृत्तवासनः केवलाचिरूपः सन् न किञ्चित् इव
विशयव्यवहारागोचर एव शाम्यति निवृत्तकार्यकारणोपाधि-
भवति । तत्त्वज्ञानेन सर्वस्यापि सप्रवक्तिहर्षेणित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति ज्ञानाष्टकं नाम एकादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

गुह्योदीरितं ज्ञानं न किञ्चिदिव शाम्यति ।

तत्संश्लिष्यभिख्यातुं शिष्यो वदति शान्ततमम् ॥

उक्तं ज्ञानाष्टकेन “न किञ्चिदिव शाम्यति” इति । तदेव
शिष्यः, शिष्यिन् विशदयितुमेवमेवाष्टकमाह । तत्र प्रथमं काय-
वाक्मनसां व्यापारोपरममाह काय इति । अहं पूर्वम् अपि
कायिकरूपकमीसहः, ततो हेतोः बान्ध्वस्तरासहः जपकर्मा-
सहः, अथ अतो मनोव्यापाररूपा वा चिन्ता तत्र असह-
स्तस्माद् हेतोः, एवमेव निर्वाणार एव अहमास्थितः आस-
मस्मि एव, क्लृप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वे न चात्मनः ।

विशेषैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥ २ ॥

समाध्यासादिविचिन्तौ व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियममेवमेवाहमास्थितः ॥ ३ ॥

हेयोपादेयविरहादेवं हर्षविषादयोः ।

अभावादद्य हे ब्रह्मन्नेवमेवाहमास्थितः ॥ ४ ॥

उक्तव्यापारज्ञयोपरमहेतुं वदन्नेव उक्तमनुवदति प्रीत्य-
भावेन इति । अयिष्णुफलजनकस्य शब्दादेः शब्दकायकर्म-
हयस्य, प्रीत्यभावेन प्रीत्यविषयत्वेन, चात्मनश्च अदृश्यत्वेन,
त्रिविधविशेषेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रं हृदयं यस्य स विशेषै-
काग्रहृदय इति मध्यमपदसोपी समासः । अयिष्णुफलजन-
कस्य अपादेः प्रीत्यविवक्षितव्यापारिण्यो विशेषो न अस्मास्ति,
आत्मनश्चादृश्यत्वात् ध्यानाद्यविषयत्वाच्चिन्तारूपोऽपि विशेषो
मम नास्तीत्यर्थः । अतएवमेव स्वस्वरूपेण एव, अह-
मास्थितः ॥ २ ॥

ननु तथापि समाधये व्यवहारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य,
न इत्याह समाध्यासादि इति ।

कर्तव्यमोक्तत्वात् अनर्वाध्यासादिभिः विचिन्तौ कृत्वा
तत्परासर्वम् समाधये व्यवहारो नास्तीति निवर्तनं विलोक्य
यदाकाशानिनि मन्वाध्यासाभावादेव समाधिगम्य एवाहमास्थित
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हेव इति । पूर्वोक्तद्विर्गुणो मम हेयोपादेयवस्तुनो विर-
हात्, अतएवम् चतुर्णां प्रकारिणः । हर्षविषादयोः अपि अमा-

आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तसौक्ष्मतवर्जम् ।

विकल्पं मम वीक्ष्येतैरेवमेवाहमास्थितः ॥ ५ ॥

कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यैवोपरमस्तथा ।

बुद्ध्या सम्यग्निदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥ ६ ॥

अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽपि चिन्तारूपं भवत्यसौ ।

त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ ७ ॥

एवमेव कृतं येन स कृतार्थो भवेदसौ ।

एवमेव स्वभावो यः स कृतार्थो भवेदसौ ॥ ८ ॥

वात्, हे ब्रह्मन् गुरो ! अथ अधुना, अहमेवमेवास्थित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आश्रम इति । आश्रमानाश्रमम् ध्यानं च तथा तत्-
प्रयुक्तं चित्तसौक्ष्मतवर्जनं च एतैस्त्रिभिरेव मम विकल्पं
सहस्यविकल्पं वीक्ष्य अहमेवमेव एतन्निरहित एव,
आस्थितः ॥ ५ ॥

कर्म इति । यद्येव कर्मानुष्ठानमज्ञानात्, तद्यैवोपरमः
कर्मापरमोऽपि अज्ञानादेव, इदम्, सम्यक् कथारंभतो, बुद्ध्या
एवं कर्मतदुपरमरहित एव अहमास्थितः ॥ ६ ॥

अचिन्त्यम् इति । अचिन्त्यं ब्रह्मेति चिन्त्यमानोऽपि
असौ आकाशचिन्तावत्त्वं रूपं भवति, तस्मात् द्वितीः तद्भा-
वनम्, अचिन्त्यं ब्रह्मेति भावनं त्यक्त्वा अहमेवमेव भावनारहित
एव आस्थितः ॥ ७ ॥

एव मेव इति अवस्थायाः साधकोऽपि चेत्, किं पुनस्तत्-

एव यथासुखमर्थं नाम कथोद्वेगप्रकरणम् ।
 अकिञ्चनभवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वेऽपि दुर्लभम् ।
 त्यागादाने विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥ १ ॥
 कुत्रापि खेदः कायस्य विद्वा कुत्रापि विद्यते ।
 मनः कुत्रापि तत्त्वज्ञा पुरुषार्थे स्थितः सुखम् ॥ २ ॥

समाध इति कैमुतिकन्यायेन आह एवमेव इति । येन एवमेव
 सर्वक्रियारहितमेव स्वरूपम् साधनवशात् कृतम् सोऽसौ
 कृतार्थो भवेत् । यः तु एवमेव समाधवान् सोऽसौ कृतार्थो
 भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

एव मेवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

एकमिदंस्वस्वावाः फलीभूतां सुखस्थितिम् ।

आह शिष्यः एकटीकर्तुमहमासे यथासुखम् ॥

अथ “एवमेव” इति स्वस्वावाः फलीभूतां सुखावस्थां
 अकीयां विप्रदयितुमाह अकिञ्चन इति । अकिञ्चनभवं सर्व-
 सङ्गमाद्यप्रभवम् स्वास्थ्यं चित्तस्वैर्यम्, कौपीनत्वेऽपि कौपी-
 नावस्थायपि दुर्लभम् अस्मात् कारणात् अहं त्यागादाने
 विहाय त्यागादानवीरासक्तिं विहाय यथासुखं सुख-
 मनसि कथ्य अहमासे । न कदाचित् दुःखीत्यर्थः ॥ १ ॥

कुत्रापि इति । कुत्रापि शरीरकर्मणि । कायस्य खेदः
 कुत्रापि कर्तव्यकर्मणि, विद्वा विद्यते, कुत्रापि ज्ञानादि-
 कर्मणि, मनः विद्यते, यतोऽहं तत्त्वज्ञानं अपि तज्ज्ञा सुखं
 यथा कातोय, पुत्रवार्थे कामज्येव, स्थितः ॥ २ ॥

कृतं किमपि नैव स्यादिति सिद्धिम् तत्त्वतः ।
यदा वत्कर्तुमावाति तत्कृत्यापि वचासुखम् ॥ १ ॥
कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्धभावा देहस्थयोगिनः ।
संयोगायोनविरहादहमासि वचासुखम् ॥ ४ ॥
अर्थानर्थो न मे स्थित्वा मत्ता न प्रवर्तते वा ।
तिष्ठन् गच्छन् स्वप्नं तस्यादहमासि वचासुखम् ॥ ११ ॥
स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धिर्विभवतो च वा ।
नाशास्तीति विहायाद्यादहमासि वचासुखम् ॥ १६ ॥

ननु कायवायानोन्मापारम्भात् देह एव उच्यते परीक्षिताना-
मुपानादेरपि त्वानादित्वावस्था कृतम् इति । अरीरेन्द्रि-
यादिभिः कृतं किमपि तत्त्वतः चाप्यकृतम् न स्यादिति
संविन्ध, यदा वत् अरीरादिभिर्यत् कर्तुमावाति, तत् अह-
ङ्कारमूढत्वेन कृत्वा, अहं वचासुखम् प्राप्ते ॥ १ ॥

ननु कर्म वा मन्त्रम्यं वा दत्तं निहाय च जीवात्मा,
पुनरावर्तिनोन्मापारम्भात् कर्म इति । कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्ध-
भावा कर्माभावा । देहस्थयोगिनः देहावस्थयोगिन एव । अहं
॥ देहसंयोगावस्थयोगविरहादपि वचासुखम् प्राप्ते, तदा च मम
देहाद्यावच्छायाभावात् कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्ध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ सोऽपि कथापारिऽपि मम निर्वन्ध इत्याह अर्थो इति ।
मम स्थित्यादिना बाधो अर्थानर्थो न स्यात्, पूर्वानन्त्यादिभि-
न्नात, तस्यात् अनाद्यत्वा, तिष्ठन् गच्छन् स्वप्नं वा, अहम्,
वचासुखमाप्ते ॥ ११ ॥

सुखादिरूपानि यत्र भावेऽप्यलोक्तं भूरिः ।

शुभाभावे मिथ्यात्वाद्भावेऽप्यलोक्तं ॥ ७ ॥

निराश्रितः

॥ यत्र भावेऽप्यलोक्तं नमः चतुर्दशप्रकरणम् ।

प्रकृत्या शून्यचित्तो यः प्रमादाद्भावेभावनः ।

निद्रितो बोधित इव धीमत्संस्मरणो हि सः ॥ १॥

एतदेव भगवन्तरेषां स्वपत इति । स्वपतो यत्नरहितस्य मे मम, ज्ञानिः नास्ति, यत्नवतः च वा मम, सिद्धिः फल-विशेषप्राप्तिः नास्ति, यत्नात् कारणात् यत्नायत्नयोः नाशो-द्भासो विहायाहं यथासुखमावे ॥ ६ ॥

सुखादि इति । भावेऽप्यलोक्तं, सुखादिरूपानियमं सुखदुःखादिधर्माणामनित्यत्वम् । भूरिः बहुषु, अलोक्तं, तस्मात् सुखाद्यनित्यत्वदर्शनादेतोः, यत्र यथा सुखमावे ॥ ७ ॥

इति यथासुखसर्वं नाम चतुर्दशप्रकरणं समाप्तम् ।

उदीरितां सुखावस्थां समर्थयितुमात्मनि ।

प्राह मिथः समावस्थां चतुःश्लोकां गुणं प्रति ॥

पूर्वं तु गुणवाच्यमाह चतुःश्लोकम्, सम्प्रति तु मिथः समावस्था-वस्थासमर्थनार्थमात्मनिः समावस्थामाह प्रकृत्या इति । प्रकृत्या स्वभावेन विषयेषु शून्यचित्तः, प्रमादात् चतुर्दशप्रकरण-प्रमादावान् विषयान् भावयति चिन्तयतीति भावभावनः, न इव निद्रितो बोधित इव, स यथा निद्रावस्थां शून्यचित्तः,

अ धनानि अ मित्राणि अ मे विषयदशकः ।
 अ मास्त्रं अ च विज्ञानं यदा मे मञ्जिता स्पृहा ॥२॥
 विज्ञाते साचिपुत्रवे परमात्मनि विश्वरे ।
 मेराश्रे बन्धमोक्षे च न चिन्ता मुक्तये मम ॥ ३ ॥
 अन्तर्बिकल्पशून्यस्य बहिः स्वच्छन्दचारिणः ।
 आत्मस्येव दम्भादादादाहमा एव जानते ॥ ४ ॥

निचित् बोधितत्वात् प्रमादाद्भावभावः एवंविधो यः पुमान्
 विषयेषु आत्मचित्तः, यः हि निश्चितं बोधसंस्कारः संसार-
 तुविषयानुस्मरणमावादित्वर्थः ॥ १ ॥

अ धनानि इति । विषयभावनाशून्यस्य पूर्वोक्तदर्शिनो
 , यदा स्पृहा विषयेष्टा मञ्जिता, तदा मे मम, अ
 नानि, अ विषयवद्भा दशकः चोराः, अ, मास्त्रं च, अ, विज्ञा-
 न् च अ ब्रह्मास्मात्ति निदिध्यासनं च अ । अनादिविज्ञानात्ते-
 पि मम चास्मा नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

विज्ञात इति । देहेन्द्रियादीनां साचिपुत्रवे त्वं पदार्थे,
 रमात्मनि च ईश्वरे तत्त्वदर्शे, विज्ञाते ब्रह्माऽहमस्मीति
 भावः कते इति, नित्यनिर्मुक्तचिद्रूपकतानुभवात् बन्धमोक्षे
 पि मेराश्रे इति, मम मुक्तये न चिन्ता ॥ ३ ॥

अनु प्रमादाद्भावभावः सर्व आत्म इत्यादिद्वारा चत्त-
 र्भाव इति । अन्तःसरके विषयशून्यस्य, बहिः आत्मस्येव

यद्य तत्त्वोपदेशमिति कथयन् नाम अक्षदमप्रकारम् ।
 यथा तथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ।
 प्राजोवमपि विज्ञासुः परस्तत्र विमुञ्चति ॥ १ ॥
 मोक्षो विषयवैरस्यं बन्धो वैषयिको रसः ।
 एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २ ॥

स्वच्छन्दधारिणः ज्ञानिनो दयास्तादृशा एव ज्ञानिन एव,
 जानते ॥ ४ ॥
 इति शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्टयं नाम चतुर्दशप्रकरणं समाप्तम् ।

दुर्लभमात्मनस्तत्त्वं प्रत्यापयितुमशक्ता ।
 सुदुस्तत्त्वोपदेशाच्च गुह्याच्च दयोदधिः ॥
 यद्यपि प्रथममात्मतत्त्वोपदेशः कृत एव, तथापि तदा-
 त्तत्त्वमन्तेवासिभ्यः शिष्येभ्यः पुनः पुनरुपदेश्यं दुर्लभत्वात्,
 यथा ज्ञान्दोषोपनिषदि नवकालः श्रोतव्येति प्रति आचार-
 शिष्यार्थमसङ्गदात्मोपदेशं गुह्याच्च, तन्नादौ ज्ञानाधिकारिण-
 मधिकारिणं चाह यथा तथा इति । सत्त्वबुद्धिमान् शिष्यो,
 यथा तथा आयाततोऽपि उपदेशेन कृतार्थः ज्ञातुः, अतएव,
 कृतबुद्धे प्रथममात्मोपदेशादपि शिष्याः कृतार्थाः बभूवुः, परः
 असत्त्वबुद्धिः, बाह्यजीवं विज्ञासुः अपि, बहुधा उपदिष्टोऽपि
 विमुञ्चति, यथा विरोचनो ज्ञान्नाथा बहुधा उपदिष्टोऽपि
 सुमोक्षैवेत्यर्थः ॥ १ ॥

यद्य बन्धमोक्षो सुखोपायेन संशयेन निरूपयति मोक्ष
 इति । विषयेषु अनुसन्धानाभाव एव मोक्षः, विषयेषु अनु-

तत्त्वोपदेयविनिर्दिष्टार्थेन नाम वचनप्रकारम् । ६३

वाग्मिप्राप्तमहोयोगं जनं मूखजहाससम् ।

करोति तत्त्वबोधोऽवमतस्वज्ञो बुभुक्षुभिः ॥ २ ॥

न त्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्ता न वा भवान् ।

चिद्रूपोऽसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं पर ॥ ४ ॥

रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनस्ये कदाचन ।

निर्विकल्पाऽसि बोधात्मा निर्विकारः खं सुखर ॥ ५ ॥

रामस्तु बन्ध इत्यर्थः । एवं तावदेव बन्धमोक्षयोः विशिष्टम् उक्तं ज्ञानम्, एवं ज्ञात्वा च त्वम्. यथा इच्छसि तथा कुर्व ॥ २ ॥

इदं तु विषयवैरस्यं तत्त्वबोधसाध्यमित्याह वाग्मि इति । अयं प्राप्तः, चात्मतत्त्वबोधः, वाग्मिनं जनं बहुचतुरवाक्य-भाषितम्. मूखं करोति, प्राप्तं नानाविधिवेदिनं जनं जडं करोति, महोयोगं नानाक्रियानुष्ठानमाश्रितं असहं निष्क्रियं करोति, मनसः प्रत्यक् प्रवचतया वामादयः कुण्डिता भवन्ति, ज्ञानो तद्वहितो भवतीत्यर्थः, यतोऽयं तत्त्व-बोधः वामादीन् कुण्डितान् कराति यतो भोगीष्णुभिः त्यक्तः, यनाहत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्त्वबोधसिद्ध्यर्थमुपदिशति न त्वम् इति । त्वं देहादिकृपी न भवसि, यतः चिद्रूपोऽसि, न ते तव देहसंश्लेषः । “यसङ्गो ज्ञवं पुण्यः” इति श्रुतेः, न वा भवान् कर्ता भोक्ता, यतः कर्मभोगप्रवृत्तयोऽसदा साक्षी, यो यत् साक्षी स तद्विद्यः, यथा घटसाक्षी घटादिव इत्यर्थः । यतस्त्वं देहतत्त्वश्लेषिषु अनपेक्षः यन्, सुखं पर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।

विज्ञाय निराह्वारो निर्ममस्त्वं सुखी भव ॥ ६ ॥

विश्वं स्फुरति यत्रैवं तरङ्गा इव सागरे ।

तत्त्वमेव न सन्देहश्चिन्मूर्ते ! विज्वरो भव ॥ ७ ॥

अद्वय तात ! अद्वय नाय मोहं कुरुष्व मोः ! ।

ज्ञानस्वरूपो भगवानात्मा त्वं प्रकृतेः परः ॥ ८ ॥

रागद्वेषौ तु मनोवर्मी न तु तव वर्मी, मनस्तु कदा-
चिदपि तव सख्यस्थि न भवति, यतस्तदध्यासादागाद्यध्यासं
मा कुर्व इत्यर्थः । ननु रागद्वेषौ समेव वर्मी, कथं न इत्या-
शङ्काह निर्विकल्प इति । यतस्त्वं निर्विकल्पः बोधात्मा च यस्मि
यतो रागादिविकाररहितः सन्, सुखं पर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्व इति । सर्वभूतेषु कारणत्वेन यत्सुख्यतम् चात्मानं
विज्ञाय विभाज्य, सर्वभूतानि चात्मानि पञ्चस्थानि इति विभाज्य
अहङ्कारादेः सर्वत्र चात्मात्वेन एव स्फुरणादहं ममाभिमान-
रहितः त्वं सुखी भव ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि च चात्मानि इत्येतद्विग्रहयति विश्वम् इति ।
यत्र इदं विश्वम् । सागरे तरङ्गा इव चविष्ठानामिहं तत् चेत-
न्यम्, त्वमेव, यतःकारणात् हे चिन्मूर्ते, त्वं विज्वरो भव,
चिन्मात्रोऽहमित्यनुभवाविहृतसर्वसत्तापो भव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

परमकारचिन्मतया पुनः पुनर्वीचयति अद्वय इति ।
अद्वय तात ! अद्वय । यत्र चिद्रूपतायामवस्थावनाविपरीत-
भावनारूपं मोहं मोक्षमविवेकं मा कुर्व मा कर्मीरित्यर्थः ।

तज्जोपदेयविहितिकेन वाक्येन व्यवहृतम् । १०

गुणेः संवेदितो देहसिद्धस्तथाति याति च ।
चात्मा न यन्मा भवत्या किमेवमनुबोधयति ॥ ८ ॥
देहसिद्धस्तु कल्पान्तं गच्छत्यथैव वा पुनः ।
न हृदिः न च वा हानिस्तत्र विद्यावदपिचः ॥ १० ॥
त्वय्यगन्तामहाभोधो विश्वबीजः स्वभावतः ।
उदेतु वास्तवायातु न ते हृदिर्न वा यतिः ॥ ११ ॥

मा कुदप्य पत्रेत्सुतं विद्यदयति ज्ञान इति । ज्ञानकल्पः
ब्रह्मतेः परस्वप्नं, कीदृशस्वप्नं, मनवान् तत्पदार्थः, तथा
चात्मा त्वं पदार्थः ॥ ८ ॥

गुणेः इति । गुणेः इन्द्रियादिभिः, संवेदितो देहः, एव
शोके तिष्ठति, तथा किञ्चित्कालं ययाति तथा किञ्चित् कालं
याति च गच्छति । देहादिभिश्च चात्मा तु न यन्मा, न ययि
चागन्ता, अतोऽहं यन्माऽहं मरिष्यामीत्येवम् एवम् किं
बोधयति, देहवर्मेराजानं मा बुधेत्सुतः ॥ ८ ॥

नापि देहसिद्धस्तु ज्ञानित्वात् तत्र हृदिर्हानिरित्याह देह
इति । निश्चयिष्यावदपिचः तत्र देहसिद्ध्या न हृदिः, न वा
देहसिद्ध्या हानिः इत्यर्थः ॥ १० ॥

अवि इति । विद्याया बीजः अवि स्वभावतः अविद्या-
कामकर्मतः । त्वयि यमन्तापिच्छमुद्गे, उदेतु यन्मा यन्मा-
मायातु यन्मायायि, ते तत्र, न हृदिः न वा यतिः, तथा-
यन्मायादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तात ! चिन्मात्रमस्ति न स निद्रमिदं जगत् ।
 यतः कस्य कर्म कुत हेतोर्वादेवकल्पना ॥१२॥
 एकस्मिन्नर्थ्ये माने चिदाकाशेऽमर्शे त्वयि ।
 कुतो जगत् कुतो कर्म कुतोऽद्वय एव च ॥१३॥
 यत्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभासते ।
 किं पृथक् भासते स्वप्नात् कटकाद्दन्तूपुरम् ॥१४॥
 अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सग्लज ।
 सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसङ्कल्पः सुखो भव ॥१५॥

तात इति । सर्वस्य अदभिमतात् किं हेतुमुपादेयं कर्म
 केन वा प्रकारेण हेतुमुपादेयम्, कुत वा हेतुमुपादेय-
 नित्यार्थः ॥ १२ ॥

एकस्मिन् इति । एकस्मिन् सत्तातीव्रविजातीयवस्तुतमेद-
 म्बुद्धे, अन्वये विनाशरहिते, माने कार्यबुद्धे, चिदाकाशे
 मर्शे च च सर्वोपाधिबुद्धे च, त्वयि, कुतो जगत्, कुतः च
 कर्म, कुतश्च सद्व्यवहारः, द्वितीयस्य हेतोर्भावात्, अन्वयस्य
 जगत्सत्त्वात्, कार्यबुद्धस्य च कर्मकर्तृत्वासत्त्वादिर्मर्शस्य
 वाद्व्यवहारसत्त्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

एकत्वमुपादयति यत्त्वम् इति । यत् यत् कार्यं त्वं
 पश्यसि तत्र कारणरूपः त्वमेव एकः प्रतिभासते, कटकाद्-
 दादौ कार्यरहितत्वार्थः ॥ १४ ॥

अयं सोऽहम् इति । “कारणरूप आत्मा एव सर्वम्” इति
 निश्चित्य, निदध्मं सग्लज, तथा च निर्विकल्पो विवातमान-

विद्याभ्यासतो विप्रं त्वमेव परमार्थतः ।
 ततोऽन्यो नास्ति संसारी नासंसारी च त्वयः ॥१६॥
 भ्रान्तिमात्रमिदं विप्रं न किञ्चिदिति निश्चयी ।
 निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किञ्चिदिव शान्तिः ॥१७॥
 एक एक भवाद्योधावासीदस्ति भविष्यति ।
 न ते बन्धोऽस्ति मोक्षो वा कृतकृत्यः सुखं चर ॥१८॥
 मा सकृत्पवित्रस्याभ्यां चित्तं चोभय चिन्मय ।
 उपशान्त्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे ॥१९॥

प्रतिभासः सन् सुखी भव । द्वितीयप्रतिभासादि दुःखं भवतो-
 त्वर्थः ॥ १६ ॥

विभागत्वागे बुद्धिमात्रं तवेव इति । तवेव चक्षुष्यमकारयम् ।
 विद्याभ्यासविशेषः, अतः परमार्थतः त्वमेव, अतः संसारी
 असंसारी च त्वतो न अन्यः किञ्चिदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भ्रान्तिमात्रम् इति । इदं विप्रं भ्रान्तिमात्रमिदम् । अतो
 द्वेतोः न किञ्चित् कृत्यं सत्कारितमित्यर्थः, इति निश्चयः,
 अतएव सर्वत्र निरस्तत्वात् निर्वासनो वासनारहितः, स्फूर्ति-
 मात्रः सन् न किञ्चिदिव निरस्तान्निविष्टः सन्
 शान्तिः ॥१७॥

एक एव इति । आकाशयैऽपि भवाद्योपी एकः त्वम् एव ।
 अतएव बन्धमोक्षी न ह्यः । अतएव कृतकृत्यः सन् सुखं
 चर ॥ १८ ॥

मा सकृत्पवित्र इति । हे चिन्मय ! त्वं सकृत्पवित्रस्याभ्यां चित्तं

त्यजेव ध्यानं सर्वत्र मा किञ्चित्बुद्धिं धारय ।

आत्मा त्वं मुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥२०॥

मा चोभय, उपशान्त्य उपरतसङ्कल्पविकल्पो भव, आनन्द-
रूपे आत्मनि सुखं तिष्ठ ॥ १८ ॥

ध्यानमपि त्यजेत्साह त्यज इति ।

सर्वत्र ध्यानं त्यज कुत्रापि ध्यानं मा कार्षीरित्यर्थः ।

एतदेव विमृश्यति मा किञ्चित्बुद्धिं धारय इति ।

मननमपि त्यजेत्साह । आत्मा इति । आत्मा त्वं सदा
मुक्त एवासि, अतो विमृश्य विचार्य, किं फलं करिष्यसि
नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

इति तत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम पञ्चदशप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ विशेषोपदेशकं नाम लोकाप्रकरणम् ।

आचक्ष्य मृगं वा तात ! ज्ञानाशास्त्रास्थनेकशः ।

तथापि न तव स्वास्थ्या सर्वविस्मयरचाहते ॥ १ ॥

भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विद्वन् ! तथापि ते ।

चित्तं निरस्तसर्वाशमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥ २ ॥

आयासात् सकलो दुःखी नैनं जानाति कश्चन ।

पृथक्सत्त्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्मुक्तिसाधनम् ।

अज्ञानाद्यनर्थविच्छेदद्वारेणेत्यत्र वक्ष्यते ॥

तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपञ्चस्य पृथक्सत्तया विस्मरणकारणैस्तव
अज्ञानापायादिद्वारा मुक्तिर्नाभ्यर्थाति विशेषमुपदिशति आचक्ष्य
इति । हे तात ! त्वं ज्ञानाशास्त्रास्थि अनेकशः अनेकवारं
श्रियोभ्यः आचक्ष्य, मृगभ्यः मृगं वा, तथापि तव सर्वविस्म-
रचाहते स्वास्थ्यं श्रेयो नास्तीत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ सर्वविस्मरणं
सर्वेषां विद्यत एव, तेन सर्वेषां मोक्षः आदिति व्यर्थं सर्व-
विस्मरणमिति चेत्, सत्यं, सुषुप्तौ तु यद्यपि विषयविस्मरण-
मस्ति, तथापि अज्ञानविस्मरणं नास्ति इति सर्वविस्मरणाभा-
वात्, जीवकांतस्य तु अज्ञानादेः सर्वस्वाभ्यस्तानमुसम्भानरूपं
विस्मरणमस्तीति भावः ॥ १ ॥

सर्वविस्मरणे सति सर्वस्वरूपं बोध्यं चित्तं निरस्तसर्वाशं
भवति इति सूचयन्नाह । भोगम् इति । हे विद्वन् ! त्वं भोगं
कुरु, कर्म वा कुरु समाधिं वा कुरु । तथापि चित्तमत्यर्थं
रोचयिष्यति स्वरूपे कचिमुत्पादयिष्यति । लोकाप्रकरणं चित्तं
निरस्तसर्वाशं सर्वविस्मरणे सति सर्वाशानुदयादित्यर्थः ॥ २ ॥

अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्राप्नोति निर्वृतिम् ॥ ३ ॥

व्यापारे खिद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि ।

तस्यालस्यधुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥

इदं कृतमिदं नेति इन्द्रैर्मुक्तं यदा मनः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥ ५ ॥

विरक्तो विषयहेष्टा रागी विषयलोलुपः ।

यहमोक्षविहीनस्तु न विरक्तो न रागवान् ॥ ६ ॥

सर्ववृत्त्याविलये सति तु कृतेनापि कर्मणा दुःखहेतुरायासो न भवतीति सूचयन्नाह । आयासात् इति । सकलो जनः आयासात् एव दुःखो भवति । परन्तु कश्चन एतं आयासम् न जानाति दुःखहेतुरयमिति न वेत्ति ।

अनेन इति । आयासात् सकलो दुःखीति अनेनैवोपदेशेन धन्यः सुकृतौ, निर्वृतिं परमसुखं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

व्यापारानासक्तिः सुखहेतुरिव्याह व्यापार इति । यो निमेषोन्मेषयोरपि व्यापारे खिद्यते अनासक्तो भवति, तस्य आलस्यधुरीणस्य क्रियाभिनिवेशरहितस्य सुखं, न अन्यस्य क्रियाभिनिवेशयुक्तस्य ॥ ४ ॥

सर्ववृत्त्याविलये सति इन्द्रजानिरपि भवतीति सूचयन्नाह इदं कृतम् इति । इदं कृतमिदं न इति आदि इन्द्रैर्मुक्तं यदा मनो भवति, तदा पुरुषार्थचतुष्टयेऽपि निरपेक्षं भवेत् । इन्द्रातीतस्य जीवन्मुक्तत्वात् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुरुषार्थकामनानिरपेक्षस्तु विरक्तकामुकान्धसं विरक्तस्य इत्याह विरक्त इति । सुसुखः सन् यो विरक्तहेष्टा स विरक्तः ।

इयोपादेयता तावत् संसारविटपादुरः ।

सृष्टा जीवति यावहे निर्विचारदशास्पदम् ॥७॥

प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ हेय एव हि ।

निर्वन्द्यो बालवद्बोमानेवमेव व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

हातुमिच्छति संसारं रागो दुःखजिहासया ।

कथ्यते । कामनासापेक्षः सन् यो विषयलोभुषः स रागो इति
कथ्यते, यस्तु यदमोक्षविहीनः यदमोक्षेच्छाभ्यां विहीनः, स
विरक्तसुरक्ताभ्यां विलक्षणः सर्वतो निरपेक्षतया ज्ञानोपा-
दानेच्छारहितत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि ज्ञानोपादानादिव्यवहारो दृश्यते इति
शङ्का इयोपादेयता इति । निर्विचारदशास्पदम् अविबेक-
दशास्पदोभूता, सृष्टा, कृष्टा, यावत् जीवति, तावत्पर्यन्तमेव
इयोपादेयता इयोपादानादिव्यवहारः, संसार-वृत्तयः शास्त्रा-
पदुरो भवति, ज्ञानिनां तु सृष्टाभावे सत्त्वपि ज्ञानोपा-
दानादिव्यवहारे संसारशास्त्रापसरो न भवति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तौ इति । प्रवृत्तौ सरानप्रवृत्तौ सत्त्वाम् उत्तरोत्तरं
विषयेषु रागो जायते । विषयेऽपि हेयपूर्वकनिवृत्तौ सत्त्वाम्
उत्तरोत्तरं विषयेषु हेय एव हि जायते, अतो बोमान् ज्ञानी,
बालवत् बुभुक्षमानुसन्धानरहितः, निर्वन्द्यः रागहेयविहीनः
सन् एव, रामजनितप्रवृत्तिहेयजनितनिवृत्तिरहित एव स्थितः
केवलं प्रारब्धवशात् एव कदाचिद्वर्त्तते कदाचिद्वर्त्तते च ।
न तु रामहेयवशात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हातुमिच्छति इति । यस्तु रागो स दुःखजिहासया संसारं

वीतरागो हि निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न स्थिति ॥८॥

यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ।

न च ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ ॥१०॥

हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ ११ ॥

अथ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम सप्तदशप्रकरणं प्रारभ्यते ।

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ।

तप्तः स्वर्चेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः ॥ १॥

हातुमिच्छति. वीतरागः तु निर्दुःखः रागोत्पदुःखरहितत्वात्
तस्मिन् संसारे सति अपि न स्थितिं खेदं न प्राप्नोति ॥ ८ ॥

यस्याभिमान इति । अहं ज्ञानी त्रिकालवृत्तान्तदर्शी
मुक्त इत्येवं यस्य मोक्षेऽपि अभिमानो न असौ ज्ञानी, तथा च,
अहं योगाभ्यासी देहस्यैव गुणकर्मधर्मरतः, मम देही ब्रह्माहा-
रोपवामादिममर्थ इत्येवं देहेऽपि अभिमानो न असौ योगी
न वा ज्ञानी, केवलं असौ दुःखभाक् दुःखहेत्वहमभाभि-
मानानिष्ठो रित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्वविस्मरणोपदेशमुपसंहरति हर इति । अष्टम् ॥ ११ ॥

इति विशेषोपदेशं नाम षोडशप्रकरणम् ।

अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञस्य दशोच्यते ।

विद्यातन्त्रप्रकर्षस्य अन्तर्गते गुह्या स्फुटम् ।

अथ अन्तेषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानफलं व्याख्या-
तुमिच्छया तत्त्वज्ञदशां गुह्यमिच्छयति तेन इति । तेन एव

तत्त्वज्ञानरूपविवर्तिनं नाम सङ्गद्वयप्रकरणम् । ६५

न कदाचित्पुनस्तस्मिन् तत्त्वज्ञो ज्ञानं विद्यति ॥
यत एकेन तेनेदं पूर्वं ब्रह्माण्डमलङ्कृतम् ॥ २ ॥
न जातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी ।
सङ्गकौपल्यवर्णीतनिवेमं निम्बपल्लवाः ॥ ३ ॥
यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासिता ।
अभुक्तेषु निराकाङ्क्षी तादृशो भवदुर्लभः ॥ ४ ॥
बुभुक्षुरिह संसारे मुमुक्षुरपि दृश्यते ।

ज्ञानफलं प्राप्तं, य आत्मन्येव यतो न भोगादिना, अतएव
आत्मन्येन्द्रियो विषयानामनेन्द्रियः सन् एकाकी विषयसंयोगं
विनैव नित्यं आत्मन्येव रमते ॥ १ ॥

न कदाचित् इति । ज्ञान इति सङ्घर्षमन्योधने, द्वे शिष्ये !
अस्मिन् जगति कदाचित् अपि तत्त्वज्ञो न विद्यते, यत एकेन
एव तेनेदं ब्रह्माण्डमलङ्कृतं पूर्वं व्याप्तम् अतो द्वितीयज्ञाभावात्
न विद्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

न जातु इति । अस्मिन्नात्मन्येव आरमते तं आरामं,
जातु कदाचित् अमी विषयाः न हर्षयन्ति तुच्छत्वात्, दृक्-
अस्मादप्राप्येव रमते तं आरामं जातु कदाचित् अमी विषया
न हर्षयन्ति इन्द्रियरहितत्वात् । यथा सङ्गकौपल्यवर्णीतम्,
इमं मयं, निम्बपल्लवा न हर्षयन्ति कटुकत्वात् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यस्तु इति । यस्तु भुक्तेषु भोगेषु आसक्तिर्न भवति,
अभुक्तेषु आकाङ्क्षा न भवति आत्मज्ञतत्वात् तादृशो भवदुर्लभः
संसारसामरं कोटिष्वेव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बुभुक्षुः इति । संसारे बुभुक्षुर्बुभुक्षुः च अनेकधा दृश्यते ।

भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी विरलो हि महाशयः ॥ ५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरुते तथा ।

कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि ॥ ६ ॥

वाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थितौ ।

यथा जीविकया तस्मादन्य आस्ते यथामुखम् ॥ ७ ॥

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृता ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नग्ननास्ते यथामुखम् ८

भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी महति पूर्णे ब्रह्मणि आशयोऽन्तःकरणं यस्य स महाशलो विरलः । “यततामपि सिद्धानां कश्चित् मां वेत्ति तत्त्वतः” इति भगवद्वचनात् ॥ ५ ॥

धर्मार्थ इति । पुरुषार्थचतुष्टये तथा जीवितमरणयोर्यथा-योग्यं हेयोपादेयतारहितो विरल इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वाञ्छा इति । यस्मात् ज्ञानिनो विश्वविलये प्रपञ्चीपरमे वाञ्छा न अस्ति, तस्य प्रपञ्चस्य स्थितौ च द्वेषः न अस्ति, अधिष्ठानत्वेनैव ब्रह्मरूपात्मस्फुरणात्, तस्मात् कारणात्, धन्यो यो विद्वानारब्धवशात् प्राप्तया यथा प्राप्तया जीविकया सुखम् अनतिक्रम्येव आस्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतार्थ इति । अहम् अनेन अद्वैतात्मज्ञानेन कृतार्थः इत्येवं गलितधीः कृता भक्षणादिकं कुर्वन्नपि, सुखम् अनतिक्रम्य आस्ते कृतार्थत्वधियः सत्त्वाद्बहिरिन्द्रियव्यापारे सत्त्वपि अज्ञानिन इव विरक्तस्य तस्य खेदो न भवति । “उपविष्टो ब्रह्मन् तिष्ठन् तन्मयः स्यात् समाहितः” इति वचनात् न भवति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शून्या दृष्टिर्ह्येषा चेष्टा विकलानोन्मिषादि च ।
 न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीयसंसारसागरे ॥ ९ ॥
 न जागर्त्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ॥
 अहो परदशा कापि वर्त्तते मुक्तचेतसः ॥ १० ॥
 सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाश्रयः ।
 समस्तवामनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ११ ॥

शून्या इति । क्षीयः संसारसागरो यस्य सः तस्मिन् क्षीय-
 संसारसागरे पुरुषे, स्पृहा विषयेऽपि न विरक्तिः च न ।
 मुक्तः तस्य मनः कायेन्द्रियव्यापारो बाह्योन्मेषादिवत् इत्याह
 शून्येति । तस्य दृष्टिर्मनोव्यापारः शून्या संकल्पविकल्परहितः,
 चेष्टा कायव्यापारः । ह्येषा फलमनुद्दिश्यैव तस्य इन्द्रियाणि
 विकलानि पुरःस्मितानामपि विषयाभ्यामनिर्वायकत्वात् तदन्तं
 भगवद्गीतायां “यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः”
 इति ॥ ९ ॥

न जागर्त्ति इति । ज्ञानी न जागर्त्ति जाग्रदवस्थायां न
 भवति । अत्र बहिर्विषयाननुमन्यानादिति हेतुमाह नोन्मी-
 लति इति । बाह्यविषयान् नानुसन्धत्ते इत्यर्थः । तथा ज्ञानी
 न निद्राति यतः न निमीलति अहोन्मेषवत्, सर्वान् विषयान्
 न कालेन पश्यतीत्यर्थः । का तर्हि तस्य दमेत्यत आह अहो
 इति । अहो इति आश्चर्यं मुक्तचेतसः कापि अक्षौक्षिकी
 परदशा उत्कृष्टावस्था तुरीयातीतत्वार्थः ॥ १० ॥

इदमेव विषययति सर्वत्र इति । सर्वत्र सुखे दुःखे च कदाः
 कदाचित्तः । तथा सर्वत्र एव शान्ते मित्रे च विमलाश्रयः

पश्यन् गृह्यन् स्पृश्यन् विप्रव्रजन् मृज्यन् वदन् व्रजन्
 ईदितानीदितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥ १२ ॥
 न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।
 न ददाति न गृह्णाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥ १३ ॥
 सानुरागां स्त्रियं हृष्टां मृत्युं वा समुपस्थितम् ।
 अविचलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥ १४ ॥
 सुखे दुःखे नरे नार्थ्यां सम्पत्सु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ १५ ॥
 न हिंसा नैव कारुण्यं नौदत्यं न च दीनता ।

समानदर्शी, यतः समस्तविषयवासनाभ्यो मुक्तः, अतएव मुक्तः
 सर्वत्र सर्वासु दशासु राजते दीप्यते पूर्वात्मदर्शित्वात् ॥ ११ ॥

पश्यन् इति । प्रारब्धवशाद्दर्शनादिकं बहिरिन्द्रियापारं
 कुर्वन्नपि ईदितानीदितैः इच्छादेषैः मुक्तो महाशयो महति
 आत्मनि आश्रयो यस्य स महाशयः मुक्त एव मनो विकारा-
 तीतत्वात् ॥ १२ ॥

इदमेव विप्रव्रज्यति न निन्दति इति । स्पृष्टं, न स्तौति न
 हर्षं प्राप्नोति न केनो कोपं करोतीत्यर्थः । कस्यचित् न गृह्णाति
 सर्वत्र नीरसः मुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च सानुरागाम् इति । सानुरागां स्त्रियं हृष्टां मृत्युं वा
 समुपस्थितं मृत्युं हृष्टां अविचलमनाः कामभयाभ्यां विमुक्त-
 मनाः महाशयो मुक्त एव ॥ १४ ॥

किञ्च दुःखे इति । स्पष्टम् ॥ १५ ॥

न हिंसा इति । शीघ्रसंस्कारे च नरे नराभिमानरहिते

तत्त्वज्ञानरूपविवर्तिनं नमः शान्तरूपधारयम् । १८

नाश्वर्यं नैव च क्षीयः क्षीयसंसारवेऽनरः ॥१६॥

न मुक्तो विषयहेता न वा विषयबोध्यः ।

असंसक्तमना नित्यं प्राप्तं प्राप्तमुपायते ॥ १७ ॥

समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संश्रितः ॥१८॥

निर्ममो निरहङ्कारो न किञ्चिदिति निश्चितः ।

अन्तर्गन्धितसर्वाङ्गः कुर्वन्नपि करोति न ॥ १९ ॥

मनःप्रकाशसम्बोद्धस्तप्रकाशाविवर्जितः ।

दशां कामपि सम्प्राप्तो भवेद्भूलितमानसः ॥२०॥

विदुषि, हिंसा नाम परद्रोह इत्यादयो मनोविकारा न भव-
न्मोक्षार्थः ॥ १६ ॥

न मुक्त इति । जीवन्मुक्तः विषयहेता अपि न, न वा
विषयबोध्यः किं तर्हि असंसक्तमनाः सन् प्रारब्धकृपात् प्राप्तं
प्राप्तमुपायते मुक्तो इत्यर्थः ॥ १७ ॥

समाधाना इति । बहिः शून्यचित्तो ज्ञानी, समाधानादि-
विविधाः कल्पना न जानाति कथं चते विदेहकैवल्यं प्राप्त
इव ॥ १८ ॥

निर्मम इति । अहं ममाभिमानशून्यतयाधिष्ठानानिहितं
“किञ्चित् न सत्” इति निश्चयवान्, अतएव अन्तर्गन्धित-
सर्वाङ्गः, अतएव कुर्वन्नपि न करोति कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात्
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मनः इति । नश्रितं सविशेषवृत्तिहीनं मानसं यच्च न
ज्ञानी, कामपि अनिर्वाणा दशां सम्प्राप्तो भवेत् । तदेव दूर्य-

अथ शान्तिशतकं नाम अष्टादशप्रकरणम् ।

यस्य बोधोदये तावत् स्वप्नवद्भवति धमः ।

तस्मै मुखैकरूपाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

अर्जयित्वाऽखिलानर्धान् भोगानाप्नोति पुष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्यागमन्तरेण सुखी भवेत् ॥ २ ॥

यति मनःप्रकाशविबर्जितः । सविशेषप्रकाशात् ज्ञात्, तथा
समोदविर्जितः प्रत्यक्प्रवच्यचित्त्वात् । अतएव अप्रवर्जितः
आद्येन सुषुप्ताया च विवर्जित इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति तत्त्वज्ञस्वरूपविशतिकां नाम सप्तदशप्रकरणम् ।

तस्याभिन्ने फलोभूतसमस्यैव प्रधानतान् ।

व्याख्यातुं वर्ण्यते शान्तिः शतश्लोकैः पुनः स्फुटम् ॥

तत्र तावत् शान्तेः प्रधानतन्ति व्यापयितुं फलोभूतं शान्तिं
वर्णयितुं व्यामः, शान्तिशालिनं नमस्करोति यस्य इति । बोधो-
दये सति तावत् तत्त्वज्ञमेव प्रपद्यध्वमः, स्वप्नवत् तुच्छो यस्य
ज्ञातो भवति । तस्मै शान्ताय निवृत्तसङ्कल्पविकल्पाय अतएव
मुखैकरूपाय दुःखाननुविहसुखसमावाय अतएव तेजसे स्व-
प्रकाशाय विदुषे नमः ॥ १ ॥

अनु धनिनोऽपि सुखिनो दृश्यन्ते तत्त्वज्ञं शान्तसङ्कल्प एव
मुखैकरूप इत्याशङ्क्याह अर्जयित्वा इति । अखिलान् अर्धान्
धनधान्यशान्तादीन् अर्जयित्वा, पुष्कलान् बहुविधान् भोगान्
एव आप्नोति । न तु मुखैकरूपः स्यात् तत्त्वज्ञे दुःखभावि-
त्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण सर्वसङ्कल्पविकल्पत्यागं विना,
मुखैकरूपो न हि भवति नेव ज्ञात् ॥ २ ॥

कर्त्तव्यदुःखमार्त्तलङ्घ्यालादग्धान्तरात्मनः ।

कुतः प्रथमपीयूषधारासारमृते सुखम् ॥ ३ ॥

भवोऽयं भावनाभावो न किञ्चित् परमार्थतः ।

नास्त्यभावः स्वभावानां भावाभावविभाविनाम् ॥ ४ ॥

न दूरं न च सङ्क्षोबाह्वयमेवात्मनः पदम् ।

सहस्रविकल्पयोस्तुच्छत्वज्ञानमेव त्वानमात्रस्य तत्वात्वात् ।
अथा वन्मापुत्रे तुच्छत्वज्ञानमेव त्वानः असतः त्वानासत्त्वात्,
इदमेव रूपकावधारिणं विप्रदयति कर्त्तव्य इति । कर्त्तव्यानि
कानि कर्माणि, तत्त्वनिर्गतानि दुःखानि एव मार्त्तलङ्घ्याला
अन्तरसूर्यतापक्षेण इत्यर्थः अन्तरात्मा मनो यस्य तस्य सहस्र-
विकल्पप्रथमावृत्तधाराव्यवसायारं विना कुतः कुतः क्वात् ॥ ३ ॥

सहस्रविकल्पप्रथमस्य अवृत्तत्वं संसाररूपविषयनिवर्त्तक-
त्वात् इत्याशयेनाह भवोऽयम् इति । अयं भवः भावनाभावः
सहस्रमात्रप्रभवः, परमार्थतः चास्त्वन्तिरिक्तं किञ्चित् न अस्ति
परमार्थतस्तु चास्मैव भावरूपः । न तु अभावरूपः । न तु
अभावरूपोऽपि प्रपञ्चः कालादिवशात् भावकभाव इत्याशङ्क्य
नास्ति इति । भावाभावेषु विभाविनां ज्ञितानाम्, कमा-
वानाम् अभावो नास्ति । न हि कश्चनभावो वक्षिः कदाचि-
दपि शीतकल्पभावो दृष्टः । तथा च मनोराज्यवद्भावनामात्र-
सिद्धः सत्कभावः प्रपञ्चो भावनासिद्धन्तो निवर्त्तत इति
सहस्रप्रथमसंसारविषयतापापममात् चास्माद्वृत्तप्राप्तिहेतुत्वात्
सृष्टमिति भावः ॥ ४ ॥

ननु सहस्रोपथमसाक्षेयं ज्ञयमात्राद्वृत्तप्राप्तिरित्याशङ्क्य

निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥१॥
 व्यामोहमावविरतौ स्वरूपादानमावतः ।
 वीतशोका विरागन्ते निरावरणदृष्टयः ॥ ६ ॥
 समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।
 इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥७॥
 आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ च कल्पितौ ।

तस्य नित्यप्राप्तत्वमाह न दूरम् इति । आत्मनः पदं स्वरूपं
 दूरं न अस्ति । न अपि सङ्कोचात् वर्तते परिच्छिन्नं नास्ति
 परिपूर्णत्वात् । अत एवात्मनः पदं नित्यलब्धं प्राप्तमेवास्ति ।
 सङ्कल्पवशात् पुनरप्राप्तमिवाविहांसो मन्यन्ते, कष्टगतचामी-
 करवत् । कीदृशं पदं, निर्विकल्पं विकल्पातीतं विकल्पाभाव-
 गम्यं वा, तथा, निरायासम् आयासातीतं तदभावगम्यं
 वा, निर्विकारं विकारातीतम् । निरञ्जनम् उपाधिमल-
 शुद्धम् ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तत्त्वज्ञानेन तस्यासिद्ध्यवहारः शास्त्रकारचमित्या-
 शङ्क्य भ्रान्तिनाशमात्रादेवेत्याह व्यामोह इति । ज्ञानेन निरा-
 वरणदृष्टयः अविद्यानाहतदृष्टयः व्यामोहमात्रस्य प्रपञ्च-
 भ्रान्तिमात्रस्य विरतौ सत्त्वां, स्वरूपादानमावतः आत्म-
 विज्ञानिमात्रतो वीतशोका विरागन्ते सर्वदा स्वभावेनैव
 पूर्वाहितोद्यतया प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मज्ञानरहस्यमाह समस्तमिति । अष्टावक्रमिदम् ॥७॥

समस्तकल्पनामात्रमिति ज्ञानस्य निदानभूतं तत्त्वं पदा-
 र्थैक्यज्ञानमाह आत्मा इति । आत्मा त्वं पदार्थः, ब्रह्म

निष्कामः किं विद्यानाति किं ब्रूते च करोति

किम् ॥ ८ ॥

अयं सोऽहमयं नाहमिति शीघ्रा विवक्ष्यताः ।

सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णीम्भूतस्य योगिनः ॥ ९ ॥

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातिबोधो न मूढता ।

न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः ॥ १० ॥

तत्पदार्थाभिन्न इति निश्चित्य अविद्याममाद्यात्कारात् च भावा-
भावी घटादिः तदभावः च कल्पितो इति निश्चित्य, तथा
च सर्वस्य तूष्णत्वानुसन्धानात् कामहेत्वविद्याविनयात् च
निष्कामः सन्, किं विगृह्यतया, जानाति किं ब्रूते, किं च
कार्यं करोति, कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् ज्ञातापि न
जन्तापि न क्रियाकर्तापि नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्वमात्मेति ज्ञानं सर्वकल्पनानिवर्तकमित्याह अयमिति ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य अनुभूय, तूष्णीम्भूतस्य निवृत्तवाग्-
व्यापारस्य, योगिनः "वृत्तिर्हीनं मनः कृत्वा शैवज्ञं पर-
मात्मनि । एकोक्तस्य विमुञ्चेत मुण्योऽयं योग उच्यते ॥"
इति योगसूत्रं मनुजोक्तम् । इति विविधाः कल्पनाः शीघ्रा
भवन्ति, इतीति किम् ? अहं करोमि य एवाहं पूर्वदिने
कृतमकरव, सोऽहं यजामि, अयं देवदत्तो गच्छति, नाहं
कमिष्यामीत्यादयः कल्पनाः शीघ्रा भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

निवृत्तसङ्कल्पस्य स्वरूपमाह । हास्यां न विक्षेप इति ।
उपशान्त-विवक्षस्य योगिनः, विक्षेपो व्यसता न, एकाग्र-
दिक्कर्मापि नेत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च स्वाभाव्याभे जने वने ।
 निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ११ ॥
 क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।
 इदं कृतमिदं नेति इन्द्रेर्मुक्तस्य योगिनः ॥ १२ ॥
 कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रञ्जना ।
 यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ १३ ॥
 क्व मोहः क्व च वा विश्वं क्व तद् ध्यानं क्व मुक्तता ।
 सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥

स्वाराज्य इति । स्वाराज्ये स्वर्गराज्ये, भैक्ष्यवृत्तौ च
 प्रारब्धवस्तुलाभे तदभावे, जने जनसमूहे, वने विजने च,
 विशेषो योगिनो नास्ति । कौटुम्बस्य विकल्परहित-स्वभाव-
 स्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्व धर्म इति । इदं कृतमिदं न कृतमित्यादि इन्द्रेर्मुक्तस्य
 योगिनः धर्मार्थकामाः, विवेकिता मोक्षोपायभूतो विवेकश्च
 न भवति, तन्मूलभूताविद्याकामसङ्कल्पादी विनाशादि-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्हि जीवन्मुक्तस्य लोके क्रियेत्याशङ्क्य जीवनादृष्टवशा-
 दवेत्याह कृत्यमिति । जीवन्मुक्तस्य योगिनः सङ्कल्पवशात्
 किमपि कृत्यं नैवास्ति तथा, हृदि मनसि कापि रञ्जना
 कोऽपि अनुरागो न अस्ति, तद्भूताया विद्याया अभावान्,
 तथापि अस्य कृत्यं यथा जीवनं जीवनादृष्टमनतिक्रम्य भवती-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

क्व मोह इति । सङ्कल्पसीमायाम् आत्मबुद्धौ विश्रान्तस्य

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।
निर्वासनः किं कुर्वते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १५ ॥
येन दृष्टं परं ब्रह्म सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ।
किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं वो न पश्यति १६
दृष्टो येनात्मविशेषो निरोधं कुर्वते त्वसौ ।
उदारस्तु न विचिन्तः साध्याभावात्करोति किम् १७
धीरो लोकविपर्ययो वर्तमानोऽपि लोकवत् ।

लोकादिकं न भवति, किं कारणमाश्रित्य भवति, न किमपि
कारणमाश्रित्य भवति, आत्मबुद्ध्या कारणोपमर्दादित्यर्थः ॥ १५ ॥
॥ येन इदं दिशं घटादिदृष्टं, स तदाहित-
कारः कदाचित् घटादिकं नास्तीति करोतु वै नास्तीति
जानातु । यः पश्यन्नपि न पश्यति स निर्वासनः सन् किं
कुरुते, यद्विषयकः संस्कारोऽपि नास्ति, तच्च कर्तुमशक्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

येन इति । येन परं व्यतिरिक्तं ब्रह्म दृष्टं, स चरं ब्रह्मेति
चिन्तयेत्, यः तु द्वितीयं न पश्यति, स निश्चिन्तः सर्वचिन्ता-
रहितः सन् किं चिन्तयति, न किमपि चिन्तयति, अद्वितीयो-
यात्मानुभवशालिनि ब्रह्मचिन्तनमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ज्ञाननिश्चिन्तनिरोधोऽपि नास्तीत्याह दृष्ट इति । येन
आत्मविशेषः चिन्तादिभ्रमो दृष्टः, त्वसौ पुरुषः, चिन्त-निरोधं
कुर्वते विशेषपरिहारायम् । उदारः सर्वदाद्वितीयोऽप्यद्वय-
तु विचिन्त एव न अस्ति स विशेषपरिहारलक्षणस्य साध्या-
भावात्, किं कुर्वते कथं निरोधं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न समाधिं न विक्षेपं न लेपं स्वस्य पश्यति ॥ १८ ॥

भावाभावविहीनो यस्तृप्तो निर्वासनो बुधः ।

नैव किञ्चित् कृतं तेन लोकदृष्ट्या विजुर्वता ॥ १९ ॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्गहः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥ २० ॥

निर्वासनो निराश्रयः स्वच्छन्दी मुक्तवचनः ।

इदमेव विवक्ष्यति धीर इति । धीरः अतीयात्म-
विश्रान्तः लोकविपर्यस्तः लोकेषु विक्षेपरहितः । अवस्थात्
लोकवद्वर्त्तमानोऽपि बाधितानुहत्या व्यवहारपरोऽपि सत्यं
समाधिः अयं विक्षेपः तथा अयं विक्षेपकृतो लेप आत्मन
इत्यादिकं न पश्यति । विस्माददर्शित्वात् ॥ १८ ॥

भावाभाव इति । यो बुधस्तृप्तः स्वात्मानुभवतोऽत एव
भावाभावविकारस्फूर्तिविहीनः, अत एव निर्वासनः, तेन
लोकदृष्ट्या जुर्वतापि किञ्चित् अपि नैव कृतं स्यात् । अक-
र्त्तात्मज्ञानेन कर्त्तृत्वाध्यासबाधादित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदमेव विवक्षयति प्रवृत्तौ वा इति । धीरस्य आत्म-
विश्रान्तस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा, दुर्गहः दुरायहः कर्त्तृ-
त्वाभिमानो न अस्ति कीदृशस्य धीरस्य, प्रारब्धवशात् यदा
यत् प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा कर्त्तुमायाति, तत्सुखम् अनायासं
यदा स्वात्तया कृत्वा तिष्ठतः, अतः कर्त्तृत्वाभिमानाभाव-
ज्ञानिनां कृतमकृतम् एव इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु ज्ञानी चेत् निर्वासनस्तर्हि केन प्रवृत्तः कर्म करोति
इत्याशङ्क्याह निर्वासन इति । निर्वासनः अत एव निराश्रयः

क्षिप्तः संस्कारवातेन चिहते शुष्कपर्ववत् ॥ २१ ॥
 असंसारस्य तु क्वापि न हर्षो न विषादता ।
 स शीतलमना निखं विदेह इव राजते ॥ २२ ॥
 कुत्रापि न विहासास्ति नाशो वापि न कुत्रचित् ।
 चात्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः ॥ २३ ॥
 प्रकृत्वा शुन्यचित्तस्य कुर्वतोऽस्य बहुचक्षुः ।
 प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नावमानता ॥ २४ ॥

कर्तव्यानुसन्धानरहितः, अत एव क्षणिकः रामहेवानधीनः ।
 अतो मुक्तबन्धनः बन्धहेत्वज्ञानशून्यः ज्ञानी, संस्कारवातेन क्षिप्तः
 प्रारब्धपवनेन प्रेरितः सन्, शुष्कपर्ववत् विचेष्टते ॥ २१ ॥

संसारसङ्ख्यादिशून्यस्तु सर्वदा समुद्य एवेत्याह असंसारस्य
 इति । न विद्यते संसारस्य हेतुः सङ्ख्या यच्च तच्च असंसारस्य
 हर्षादिका कर्मयो न जायन्ते, अतएव कर्मिरहितत्वात् निखं
 शीतलमना विदेहमुक्त इव राजते "बहुमिरहितः शिवः" इति
 श्रुतेः ॥ २२ ॥

कुत्रापि इति । चात्मारामस्य, अतएव धीरस्य निखल-
 चित्तस्य, अतएव शीतलः अच्छतरः निर्मलतरः चात्मा मनो
 यस्य तस्य शीतलाच्छतरात्मनः ज्ञानिनः कुत्रापि विहासा
 ज्ञानेच्छा नास्ति, उपादिसापि नास्ति, रामहेवाभावात्
 नाशोऽपि अनर्होऽपि कुत्रचित् न अस्ति, अनर्बहेतोरज्ञान-
 ज्ञाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकृत्वा इति । प्रकृत्वा समाधेन, शून्यं विचाररहितं
 चित्तं यस्य तस्य धीरस्य चात्मविद्यामयस्य प्राकृतस्येव अज्ञानिनः

कृतं देहेन कर्मेदं न मवा शुद्धरूपिणा ।
 इति चिन्तानुरोधो यः कुर्वन्नपि करोति न ॥२५॥
 अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि बालिशः ।
 जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते ॥२६॥
 नानाविचारमुश्रान्तो धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥२७॥
 असमाधिरविष्टो पात्र मुमुक्षुर्न चेतः ।

इव, यद्वच्छया प्रारब्धवशात्, कुर्वतोऽप्य विदुषः स्वमानाप-
 मानानुसन्धानं नास्ति इत्यर्थः ॥ २४ ॥

कृतं देहेन इति । इति चिन्तामनुरोधेन निरन्तरं अयति
 यः स कुर्वन्नपि न करोति, कर्तृत्वाभिमानाभावादित्यर्थः ॥२५॥

अतद्वादीव इति । जीवन्मुक्तः अतद्वादीव अहमिदं करि-
 ष्यामि इति अवदन्नेव कार्यं कुरुते, प्रारब्धवशादवदन् अपि
 बालिशो मूर्खो न भवेत् अन्तर्ज्ञानित्वात्, अतएव संसरन्नपि
 संसारव्यवहारं कुर्वन्नपि अन्तः सुखी अतएव श्रीमान् प्रसव-
 तया शोभावान्, अतएव शोभते दीप्यते स्वप्रकाश इत्यर्थः ॥२६॥

नाना इति । नानाविचारात् हेतुविचारात्, मुश्रान्तः इव
 निवृत्तो यतो धीरो ज्ञानी, अतएव आत्मन्येव विश्रान्तिमागतः,
 अतएव न कल्पते, सदृश्यादिव मनोव्यापारं न करोति न
 जानाति बुद्धिव्यापारं न करोति, शब्दं न शृणोति, रूपं न
 पश्यति, इन्द्रियमात्रव्यापारं न करोति कर्तृत्वाभिमानाभावात्
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥

असमाधेः इति । ज्ञानी मुमुक्षुः न भवति, असमाधेः

निश्चित्य कल्पितं पश्यन् ब्रह्मैवास्ते महाशयः २८
यस्यान्तः स्यादहङ्कारो न करोति करोति सः ।
निरहङ्कारधीरेष न किञ्चिदकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
नोद्दिग्धं न च सन्तुष्टमकर्तृ स्पन्दवर्जितम् ।
निराशं गतसन्देहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥ ३० ॥
निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यश्चित्तं न प्रवर्तते ।

समाधिरकरणात् तथा इतरो बहो न भवति, अविचेपात् द्वैत-
भ्रमाभावात् इत्यर्थः । कीदृशस्तर्हि ज्ञानोत्थायस्याह निश्चित्य
इति । इदं सर्वं कल्पितम् इति पूर्वमेव निश्चित्य, पश्चात् बाधि-
तानुहत्या पश्यन् अपि महाशयः निर्विकारचित्तः, अतएव
ब्रह्मैवास्ते ॥ २८ ॥

ननु संसारं पश्यन्नेव कथं ब्रह्मैत्याशस्य अहङ्काराभावात्
इत्याह यस्य इति । यस्यान्तःकरणे अहङ्काराध्यामः स्यात् ।
सः लोकदृष्ट्या न कुर्वन्नपि सहस्रादिकं करोति कर्तृत्वाध्या-
सात् । निरहङ्कारेष अतएव धीरेष कर्तृत्वाध्यासरहितेन,
यद्यपि लोकदृष्ट्या अकृतं, तथापि अदृष्ट्या न किञ्चित् अपि
कृतं कर्तृत्वाध्यामाभावादित्यर्थः । “यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धि-
र्यस्य न लिप्यते” इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

मुक्तचित्तं वर्णयति द्वाभ्यां नोद्दिग्धम् इति । मुक्तस्य चित्तं
राजते केवलप्रकाशरूपमेव यतो नोद्दिग्धम् उद्दिग्धेतीर्ह्यपेक्षा-
भावात् । न च सन्तुष्टं सन्तोषइतीरनुरागाभावात् । तथा
अकर्तृ स्पन्दवर्जितं सहस्रविकल्पशून्यमत एव निराशम्,
गतःसन्देहो यच्चात् तत् गतसन्देहं सन्देहइतीरज्ञानस्य नष्ट-
त्वात् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निर्निमित्तमिदं किन्तु निर्धायति विचेष्टते ॥३१॥

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मन्दः प्राप्नोति मूढताम् ।

अथवायाति सङ्कोचममूढः कोऽपि मूढवत् ॥३२॥

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भ्रमम् ।

धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत् स्वपदे स्थिताः ३३

निर्धायितुम् इति । यस्य ज्ञानिनः चित्तं निर्धायितुं निःक्रिय-
त्वेन स्थातुं चेष्टितुं चेष्टां सङ्कल्पादिरूपां कर्तुं वापि न प्रव-
र्तते न सङ्कल्पयति । किन्तु इदं ज्ञानिनश्चित्तं निर्निमित्तं
सङ्कल्परहितमेव सत् निर्धायति निश्चलं स्वरूपे तिष्ठति
चेष्टति । तथा विचेष्टते विविधां चेष्टां करोति इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्ञान्यज्ञानिनो निर्विशेषं वदन्नेव ज्ञानिनो विरलत्व-
माह तत्त्वम् इति । मन्दः अज्ञानी यथायं तत्त्वं तत्त्वम्यदार्ष्ट-
भेदम्, श्रुतेः आकर्ण्य असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां मूढ-
ताम् अविवेकं प्राप्नोति । अथवा शास्त्रार्थसाक्षात्काराय सङ्कोचं
चित्तसमाधिम् आयाति कोऽपि सङ्कोचेष्वेकः अन्तः असमूढो-
ऽपि बाह्यमत्वा मूढवत् बहिर्व्यवहारकर्ता भवति ॥ ३२ ॥

“अथवायाति सङ्कोचम्” इत्यनेनोक्तौ एकाग्रतानिरोधौ
कूपयति एकाग्रता इति । एकाग्रता एकमेव अर्थं ध्येयं यच्च
तदेकाग्रम् । एकाग्रस्य भाव एकाग्रता वा एकाग्रता एकलक्ष-
निष्ठचित्तता । अथ वा निरोधः चित्तविक्षयो मूढैः अनुत्प-
न्नात्मसाक्षात्कारैः विपरीतभावनानिष्ठत्वात् भ्रमम् अत्यर्थम्,
अभ्यस्यते सुप्तवत् सुप्तवत् देहात्मधीराहित्येन स्वपदे स्वरूपे
स्थिता धीरा विज्ञानिनस्तु प्रायुक्तं किमपि कृत्यं न पश्यन्ति

अप्रयत्नात् प्रयत्नाद्वा मूढो नाप्नोति निर्वृतिम् ।
 तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राप्नोति भवति निर्वृतः ॥३४॥
 शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।
 चात्मानं तं न जानन्ति तदाभ्यासपरा जनाः ॥३५॥
 नाप्नोति कर्मणा मोक्षं विमूढोऽभ्यासरूपिणा ।
 धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः ॥३६॥

अहेतानन्दानन्दसाक्षात्कारणैव आनन्ददिभ्रमस्य दुरापास्तत्वा-
 दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

निरोधस्य अकिञ्चित्करतामाह अप्रयत्नात् इति । मूढः
 पुनः मूढो नष्टात्मेकनिश्चयशून्यः, अप्रयत्नात् चित्तनिरोधात्
 प्रयत्नात् कर्मानुष्ठानात् वा निर्वृतिं परमं सुखं न प्राप्नोति ।
 आनन्दहेतोरानन्दानन्दानुभवाभावादित्यर्थः । प्राज्ञः तु समाधिं
 वाक्कर्म वापि अकुर्वन् । तत्त्वनिश्चयमात्रेण ज्ञातार्थो भवति
 दुःखहेतोरज्ञानस्य ज्ञानेन दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु मूढस्य योगाभ्यासादात्मानुभवो भविष्यतीत्याशङ्क्य
 न इत्याह शुद्धम् इति । तत्र जगति अभ्यासपरा जनाः अज्ञा-
 निनः चात्मानं तं न जानन्ति । औदृश्यं शुद्धं मायामसातीतम्
 अतएव बुद्धं अप्रकाशम् । प्रियं सुखरूपं पूर्णं यतो निष्प्रपञ्चम्
 अतएव निरामयं दुःखसम्बन्धरहितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदमेव विवृणोति नाप्नोति इति । विमूढः अनात्मज्ञः,
 अभ्यासरूपिणा योगाभ्यासात्मकेन कर्मणा मोक्षं नाप्नोति ।
 “कर्मणा न प्रकया न जनेन” इति श्रुतेः । धन्यो भाव्यवान्
 विरक्तो विज्ञानमात्रेण अविक्रियो निरस्त्राविद्याकामकर्मा,
 अतएव मुक्तस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

मूढो नाप्नोति ब्रह्म यतो भवितुमिच्छति ।
 अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥३७॥
 निराधारा ग्रहव्यथाः मूढाः संसारपोषकाः ।
 एतस्यानर्थमूलस्य मूलच्छेदः कृतो बुधैः ॥ ३८ ॥
 न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ।
 धीरस्तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥३९॥
 कात्मनो दर्शनं तस्य यद्दृष्टमवलम्बते ।

मुमुक्षुरपि मूढो ब्रह्म नाप्नोतीत्याह मूढ इति । मूढः
 अज्ञानी, यतः चित्तनिरोधात् एव ब्रह्म भवितुमिच्छति ।
 ततो ब्रह्म नाप्नोति, हि निश्चितं धीरो ज्ञानी मोक्षम् अनिच्छ-
 नपि परब्रह्मस्वरूपभाक् व्यवधानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥३७॥

एतदेव स्पष्टयति निराधारा इति । मूढाः अज्ञानिनः,
 निराधारा ग्रहव्यथाः केवलेन चित्तनिरोधेनैवाहं मोक्षामीति
 निष्कारणदुराग्रहव्यथाः प्रत्युत संसारपोषकाः संसारनिव-
 र्णकज्ञानपरास्तृप्तत्वात् । बुधैः ज्ञानिभिः अनर्थमूलस्य एतस्य
 संसारस्य मूलच्छेदः कृतः संसारमूलभूताज्ञानस्य ज्ञानेन
 निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

किञ्च न शान्तिम् इति । मूढ अज्ञानी यतः निरोधादेः,
 शमितुमिच्छति । न ततः शान्तिं लभते, धीरो विवेकी तत्त्वं
 विनिश्चित्य शमितुमनिच्छन्नपि क्षमायात् एव सर्वदा शान्त-
 मानसो भवति । चेतोविकारहेतोरज्ञानस्य निवृत्तत्वादि-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्च कात्मनः इति । यद्दृष्टं यस्य दृष्टं ज्ञातम् अवलम्बते

धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ४०
 क्व निरोधो विमूढस्य यो निर्बन्धं करोति वै ।
 स्वारामस्यैव धीरस्य सर्वदाऽसावह्वयिभः ॥ ४१ ॥
 भावस्य भावकः कश्चिन्न किञ्चिद्भावकोऽपरः ।
 उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥ ४२ ॥
 शुद्धमह्यमात्मानं भावयन्ति कुबुद्धयः ।

दृश्यं विषयीकरोति । तस्यात्मनो दर्शनं क्व, न कापि इत्यर्थः ।
 धीराः ज्ञानिनः तं तं तिमिरप्रदोषादिकं दृश्यपदार्थं न
 पश्यन्ति, किन्तु चिद्रूपम् आत्मानं पश्यन्ति ॥ ४० ॥

क्व इति । यः अज्ञानी शुद्धचित्तनिरोधे निर्बन्धं करोति ।
 तस्य विमूढस्य क्व चित्तनिरोधः, न कापि, अज्ञानिनां समा-
 ध्यपरमे पुनश्चित्तप्रसारात्, स्वारामस्यैव आत्मारामस्य अतएव
 निबलचित्तस्य सर्वदाऽसौ चित्तनिरोधः अह्वयिभः साभाविकः
 सर्वदा आत्मानुभवशालित्वात् ॥ ४१ ॥

भावस्य इति । कश्चित् तार्किकादिः भावस्य भावकः
 भावरूपं परमाद्यतः सन् प्रपञ्च इति भावयते मन्वते इति
 भावस्य भावकः, अपरः शुन्यवादी बोधः न किञ्चिदस्तीति
 विभावयतीति न किञ्चिद्भावकः । कश्चित् सङ्गमेव एव कश्चि-
 दात्मानुभवशाली, उभयाभावकः सन् एव उभयाभावेन एव
 निराकुलः कस्यचित् आसौ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

“न किञ्चिदपि चिन्तयेत्” इति भगवद्वचनम्, सिद्धान्त-
 मभिप्रेत्याह शुद्धम् इति । कुबुद्धयः मूढकुबुद्धय एव शुद्धं निर्मलम्
 शुद्धं हैतवर्जितम्, आत्मानम् अतनमौलं व्यापकं भावयन्ति

न तु जानन्ति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृताः ॥४३॥

मुमुक्षोर्बुद्धिरालम्ब्यमन्तरेण न विद्यते ।

निरालम्बैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ॥४४॥

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।

विशन्ति भ्रष्टिति क्रोडं निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तृष्णीं विषयदन्तिनः ।

चिन्तयन्ति, न तु जानन्ति साक्षात्कुर्वन्ति कुतः, सम्मोहात् निर्मलत्वस्य कल्पितमलसापेक्षत्वात् अद्वयस्य कल्पितद्वैत-सापेक्षत्वात् आत्मत्वस्य च कल्पितानात्मसापेक्षत्वात् सापेक्ष-रूपचिन्तनेन तु मोहानिवृत्तेः यतो न जानन्ति, अतएव यावज्जीवमनिर्वृताः परमसन्तोषरहिताः सन्तोषस्य ज्ञानैक-लभ्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इदमेव विशदयति मुमुक्षोः इति । मुमुक्षोः अनधि-गतात्मसाक्षात्कारस्य बुद्धिः, सविशेषालम्बनम् अन्तरेण न विद्यते साक्षात्काराभावात् मुक्तस्य जीवमुक्तस्य, अतएव मुक्तावपि निष्कामा बुद्धिः, सर्वदा निरालम्बैव निर्विशेषा-त्मानुभवरूपैव, सविशेषादिपरित्याग एवात्मानुभवः ॥ ४४ ॥

निरोधोऽपि विषयस्कृत्तिचकिनेरेवानुष्ठायते न तु विशे-षक्षेत्रित्याह विषय इति । विषयद्वीपिनो विषयव्याघ्रान् वीक्ष्य “मादूलद्वीपिनो व्याघ्रे” इत्यमरः भौताः शरणार्थिनः व्याघ्ररक्षणार्थिनो, भूदा एव निरोधसिद्धये एकलक्षणवृत्ति-सिद्धये वा, भ्रष्टिति शौचं, क्रोडं कन्दरान्तःप्रदेशं, विशन्ति न तु जानन्ति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

वासनात्याग एव विषयभयनिवृत्तिरित्याह निर्वासनमिति ।

पञ्चायनो न ब्रह्मासो सेवन्ते कृतपाटवः ॥ ४६ ॥

न मुक्तिकारिकां धत्ते निःशब्दो बुद्धिमानसः ।

पश्यन् मृक्षन् स्पृशन् जिघ्रस्नन् ब्रह्मासो यथासुखम् ४७

वस्तुनवचमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः ।

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥ ४८ ॥

यदा यत् कर्तुमावाति तदा तत् कुर्वते क्वचुः ।

शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बाहवत् ॥ ४९ ॥

निर्वासनो यः पुरुषस्तत्रचर्च, इति सिद्धं दृष्ट्वा विषयदन्तिनो
न ब्रह्माः सन्तः तूष्णीं मीनं यथा स्वातन्त्र्या पञ्चायनो कृत-
पाटवः कृतप्रियवचना इव तं निर्वासनम् ईश्वराकृष्टाः स्व-
मानस्य सेवन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

न मुक्तिकारिकां धत्ते । निःशब्दो मतसंशयः अत एव
बुद्धिमानसो निश्चलमानसः ज्ञानो मुक्तिकारिकां यमनियमादि-
क्रियामाग्रहात् न धत्ते किं तर्हि कर्तव्याध्यासरहितत्वात्
यथासुखम् आत्मसुखमनतिक्रम्य, लोकादृष्ट्या ईश्वरादिक्रियां
कुर्वन् आसौ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वस्तु इति । वस्तुनवचिदात्मनः अवचमात्रेण ज्ञाता वा
शुद्धबुद्धिः अक्षय्यात्मसाक्षात्कारस्थतो निराकुलः अक्षय्यपक्षः
पुरुषः, आचारं क्रियाशुद्धानम् अनाचारम् अशुभं कर्म वा,
पौदास्यं नेष्कर्म्यं उभयत्रापि ताटस्थ्यं वा एतन्नयमपि नैव
प्रपश्यति आत्मकत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदा इति । यदा यत् शुभं नेष्कर्म्यं वा अशुभं कर्म वा,
कर्तुमावाति तत् लोकादृष्ट्या आरम्भवन्नात् कुर्वते, क्वचुः

स्वातन्त्र्यात् सुखमाप्नोति स्वातन्त्र्यात्तु भवे परम् ।
 स्वातन्त्र्यान्निर्वृतिं गच्छेत् स्वातन्त्र्यात् परमं पदम् ५०
 अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।
 तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥ ५१ ॥
 उच्छृङ्खलाप्यकृतिका स्थितिधीरस्य राजते ।
 न तु सस्पृहचित्तस्य शान्तिर्मूढस्य क्वचिमा ॥ ५२ ॥
 विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरिगङ्गरान् ।

आपहरहितः, हि यतः कारणात् तस्य चेष्टा बालवत् प्रारब्ध-
 मात्रायत्ता न रागद्वेषाधीना ॥ ४८ ॥

स्वातन्त्र्यात् इति । स्वातन्त्र्यात् रागद्वेषानधीनत्वात् सुखं
 मनःप्रसादम्, आप्नोति यतः स्वातन्त्र्यात् परं ज्ञानं प्राप्नोति ।
 तथा स्वातन्त्र्यात् निर्वृतिं नित्यसुखं गच्छेत् प्राप्नुयात् । अतः
 एव स्वातन्त्र्यात् परमं पदं स्वस्वरूपवियान्तिं गच्छेत् ॥ ५० ॥

अकर्तृत्वम् इति । यदा स्वात्मनः अकर्तृत्वम् अभोक्तृत्वं
 मन्यते, तदा समस्ताः चित्तवृत्तयः क्षीणा भवन्त्येव, अमुकं
 कर्म अहं करिष्यामि, अमुकं मे भोग्यं भवतु इत्यादि चित्त-
 वृत्त्यनुदये तज्जन्यानामन्यासामपि चित्तवृत्तीनामनुदया-
 दित्यर्थः ॥ ५१ ॥

उच्छृङ्खला इति । धीरस्य वीरस्येहस्य अकृतिका अक-
 त्रिमा, उच्छृङ्खलापि शान्तिरहितापि स्थितिः शोभते वस्पृह-
 चित्तस्य मूढस्य तु क्वचिमा न शोभते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निरस्यकल्पनानां ज्ञानिनां तु भोगतज्जान्त्वोरप्यनाद्यं
 इत्याह विश्ववन्ति इति । निरस्यकल्पना धीराः ज्ञानिनः

निरक्षयस्यना धीरा चवदा मुक्तबुद्धयः ॥५३॥

श्रोत्रियं देवतां तीर्थमङ्गनां भूपतिं प्रियम् ।

दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना ॥५४॥

भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोचरैः ।

विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विह्वलितं मनाक् ५५

सन्तुष्टोऽपि न सन्तुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।

तस्यास्यैर्दृशां तां तां तादृशा एव जानति ॥५६॥

कर्त्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सुरयः ।

कदाचिप्रारब्धवशात् महाभोगैः विससन्ति क्रीडन्ति कदा-
चित्प्रारब्धवशात्, निरिगञ्जरान् पर्वतवनानि विगन्ति
कीदृशाः, चवदाः आसन्निरहिताः यतो मुक्तबुद्धयः, कदाचि-
प्रारब्धवशात् बुद्धयः इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रोत्रियम् इति । धीरस्य ज्ञानिनः श्रोत्रियदेवतातीर्थ-
पूजने सति हृदि कापि वासना धर्माध्यात्मवाचना न जायते,
तथा चङ्गनां भूपतिं प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा कापि काव्य-
पदार्थवाचना न जायते, सर्वत्र समबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

भृत्यैः इति । भृत्यादिभिरिन्द्रियैश्च उपपन्नं धिक्कृतः तिर-
स्कृतो योगी मनाक् किञ्चिदपि विह्वलितं चित्तचोभं न याति,
राजदेवदेतोर्मोङ्गलाभावात् इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सन्तुष्टः इति । सोऽदृष्ट्वा सन्तोषादिबुद्धौऽपि वसुतः
तद्वहितः, तस्य ज्ञानिनः तां ताम् आसन्नैर्दृशां तादृशा एव
ज्ञानिनः जानते ॥ ५६ ॥

कर्त्तव्यतैव इति, कर्त्तव्यतैव मनेन कर्त्तव्यमिति कार्य-

शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः ॥१०॥
 अक्षुर्वन्नपि संज्ञोभात् व्ययः सर्वत्र मूढधीः ।
 क्षुर्वन्नपि तु ज्ञात्वानि क्षुमसी हि निराकुसः ॥१८॥
 सुखमासी सुखं प्रीते सुखमायाति वाति च ।
 सुखं कृत्ति सुखं मुक्ते व्यवहारेऽपि प्राप्ताधीः ॥१९॥
 स्वभावाद्यस्य नैवार्त्तिर्लोकवत् व्यवहारिणः ।
 महाशब्द इवाक्षोभ्यो गतक्षोभः सुप्रोभते ॥२०॥

सहस्य एव, संसारः तदेतत्वात् सूरयो ज्ञानिनः तं कर्तव्यतां
 न पश्यन्ति न सहस्ययन्ति सहस्यरहितत्वात्, कौटुम्भाः सूरवः
 शून्ये सर्वकार्यक्षये तथा वर्त्तमानचटायाकारे व्याकृते आकारः
 आभासो विषयं येषां ते शून्याकाराः चटायाकाराः निरा-
 काराः अतएव निर्विकाराः सन्ना आत्मदर्शिनः, अतएव निरा-
 मयाः सहस्योपपन्नरहिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अक्षुर्वन्नपि इति । अक्षुर्वन्नपि मूढधीः सर्वत्र शून्याकार-
 निराकारेषु संज्ञोभात् सहस्यत्वात् व्ययः भवति । कौटुम्भ्या
 ज्ञात्वानि क्षुर्वन्नपि क्षुमसी विद्वान् हि निश्चितं निराकुसो
 निश्चलचित्तः आकारात्मत्वात् एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सुखम् इति । आत्मवशत्वात् व्यवहारे जायमाने प्राप्ताधीः
 आत्मनिष्ठबुद्धिर्विद्वान् आत्मसुखम् अमतिप्रत्येव आसी उप-
 विप्रति प्रीते आत्मयति मय्यति यन्नि सुदृष्टे सर्वेन्द्रियव्यापारं
 मरीतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि व्यवहारेषु कथं न वेद इत्यत आह
 अमाभात् इति । व्यवहारिणः अपि सन् ज्ञानिनो कौटुम्भ्य

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।
 प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥ ६१ ॥
 परिच्छेदेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।
 देहे विगलिताशस्य क्व रागः क्व विरागता ॥ ६२ ॥
 भावनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।
 भाव्यभावनया सा तु स्वस्यस्यादृष्टिरपिषौ ॥ ६३ ॥

प्राकृतजनयत् चार्त्तिः खेदो न जायते कुतः स्वभावात् साक्षात्
 कृतानन्दस्य स्वभावादात्मसामर्थ्यादित्यर्थः । स गतक्लेशो ज्ञानी
 महाहृद इव अक्षोभ्यो निर्विकारः सुशोभते ॥ ६० ॥

निवृत्तिः इति । लोकदृष्ट्या प्रतीयमानापि मूढस्य बाह्ये-
 न्द्रियव्यापाराणां निवृत्तिः, प्रवृत्तिस्वरूपैव जायते अहङ्कारा-
 दोनामनिवृत्तित्वात्, धीरस्य ज्ञानिनः लोकदृष्ट्या प्रारब्ध-
 वशात् प्रतीयमानापि प्रवृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनी मुक्ति-
 पथैवसाधिनी स्यात् । अहं करोमीत्यभिमानामाणादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

परिच्छेदेषु इति । मूढस्य देहाभिमानिनमृतमग्न्यभितया
 परिच्छेदीतेषु धनवीर्यादिषु प्रायो बाहुल्येन वैराग्यं दृश्यते,
 देहे विगलिताशस्य क्व तत्सम्बन्धिनि पुत्रघृष्टादौ रागः स्यात्,
 क्व च शत्रुव्याघ्रादौ विरागता स्यात्, रागविरागयोरभावे तत्-
 सम्बन्धिषु रागविरागयोर्वैकल्यमशक्यत्वात् एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भावना इति । मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनायाम् अभा-
 वनायां वा सक्ता, अहं भावनां करोमि यदाहमभावनां करो-
 मीत्यहङ्कारात् स्वस्य च आत्मनिष्ठस्य तु सा दृष्टिः, भाव्यभाव-
 नया दृश्यन्तिनया उपलक्षितापि अदृष्टिरपिषौ दृश्यदर्शन-
 रहितरूपैव स्यात्, अहं करोमीत्यभिमानामाणादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वारम्भेषु निष्कामो बह्वरेक्षालवत् मुनिः ।

न क्षेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणेऽपि कर्मणि ॥६४॥

स एव धन्य आत्मज्ञः सर्वभावेषु यः समः ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् विघ्नघ्नघ्ननिस्तर्षमानसः ६५

क्व संसारः क्व चाभासः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।

आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥६६॥

स जयत्यर्थसन्धासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यस्य वर्तते ॥६७॥

ननु सादृश्यभावेन क्रियमाणेऽपि तस्य दृष्टिः कथं दृष्ट्या-
नालम्बिनीत्याशङ्क्य निष्कामत्वादित्याह सर्वारम्भेषु इति ।
यो बालवत् निष्कामः सन् प्राक्तनवशात् सर्वारम्भेषु चरति
प्रवर्तते, तस्य शुद्धस्य अहङ्कारमलवर्जितस्य कर्मणि क्रियमाणे
क्षेपो न कर्तृता स्वात् अहङ्काराभावादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवंविधोऽतिधन्य इत्याह स एव इति । स एव आत्मज्ञः
धन्य एव नाम्नाः यः सर्वभावेषु समः आत्मबुद्धिः अतएव निस्तर्ष-
मानसः विद्वच्छचित्तो भवति, किं कुर्वन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्
विघ्नन् अघ्नन् अपि ॥ ६५ ॥

तस्यैव धन्यत्वे युक्तिमाह क्व इति । धीरस्य ज्ञानिनः अत-
एव सर्वदा विकल्परहितस्य संसारः प्रपञ्चः क्व, अतएव तत्-
प्रतिभासश्च क्व, अतएव साध्यं साधनं साध्यादिकं क्व, अतएव साधनं
साध्यादिकं क्व न ज्ञायीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स जयति इति । सः अर्थसन्धासी दृढादृढप्रयोजनबुद्धः
मतः पूर्वस्वरसः पूर्वसभावो विग्रहः अहम् इत्यस्य स पूर्वस्वरसः

बहुनाच किमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।
 भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥
 महदादि जगद्भूतं नाममात्रविजृम्भितम् ।
 विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥ ६९ ॥
 भ्रमभूतमिदं सर्वं किञ्चिन्नास्तीति निश्चयी ।
 चलत्यस्मरन्तः शुद्धः स्वभावेनैव शान्त्यति ॥७०॥

विषयो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, सः कः यस्य अक्षयिभः
 आभाविः अनवच्छिन्ने पूर्णरूपे समाधिः वर्तते स जयती-
 त्यर्थः ॥ ६० ॥

ज्ञाततत्त्वस्य तु सर्वत्र निराकाङ्क्षत्वमेव मुख्यं लक्षणमित्याह
 बहुना इति । अत्र ज्ञानिनि बहुना उक्तेन लक्षणं किं प्रयो-
 जनं, यतो ज्ञाततत्त्वो महाशयः । महाशयत्वं विवृणोति भोग-
 मोक्षनिराकाङ्क्षी इति । भोगमोक्षयोः अस्योः निराकाङ्क्षी
 अतएव सदा सर्वत्र भोगमोक्षसाधनेषु नीरसः निरतुरागः ॥ ६८ ॥

किं वा महदादि इति । महदादि महदवधारण-
 तत्त्वादा पञ्चमहाभूतभौतिकजगत्त्रयं द्वैतं नाममात्रेणैव विजृ-
 म्भितं विमिश्रमिव भातं, न तु वास्तवं “वाचारम्यं विहारो
 नामधेयं कृतिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः । अतएव तत्र लक्षणां
 विहाय कृतस्य अतएव शुद्धबोधस्य अप्रकाशविज्ञानरू-
 पस्य किं कृत्यमवशिष्यते, सर्वदा कश्चिदानन्दाधिनमेवैव कृत-
 कृत्यादिति भावः ॥ ६९ ॥

अनु तथापि अनर्थाशङ्कये प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह भ्रम-
 भूतम् इति । कश्चिदानन्दाशङ्कारे इति इदं सर्वं समसूत्रं

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क विधिः क च वैराग्यं क त्यागः क शमोऽपि वा ७१

स्फुरतोऽमन्तरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।

क बन्धः क च वा मोक्षः क हर्षः क विषादता ७२

बुद्धिपर्यन्तसंसारे मायामात्रं विवर्त्तते ।

निर्ममो निरवहारो निष्कामः शोभते बुधः॥७३॥

अक्षयं गतसन्तापमात्मानं पश्यतो मुनेः ।

अमेवैव कल्पितम्, अतएव इदं किञ्चित् किमपि वास्तवं नास्तीति निश्चयी अलक्ष्यस्फुरणः चिन्मात्रप्रतिभामवान् अतएव शुद्धः स्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिताध्यस्तमलत्वात् स्वभावेनैव शान्तो न तु शान्त्यर्थे ज्ञानातिरिक्तमपेक्षमित्यर्थः ॥ ७० ॥

शुद्ध इति । शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशचिद्रूपस्य अतएव दृश्यभावं दृश्यपदार्थम् अपश्यतः, क कुत्र कर्मणि विधिः, क केषु वा विषयेषु वैराग्यं, क केषु पदार्थेषु त्यागः, क केभ्यः पदार्थेभ्यः शमोऽपि वा कार्यः । दृश्यपदार्थस्यैवास्फुरणात् इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

स्फुरतः इति । चिद्रूपेणैव प्रकाशमानस्य बन्धादिकं नास्ति इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

किञ्च बुद्धि इति । बुद्धिः आत्मज्ञानमेव पर्यन्तो नाशो यस्य तस्मिन् संसारे मायामात्रं मायाशक्तितं चैतन्यं विवर्त्तते, अतात्किञ्च जगदाकारं प्राप्नोति अतो बुधो विद्वानतात्किञ्च शरीरे निरवहारः तत्त्वव्यभिचि कसत्रादो निर्ममः, अतएव निष्कामः अतएव शोभते दीक्षते कामनाहतत्वात् ॥ ७३ ॥

क विद्या च क वा विश्वं क देहोऽहं ममेति वा॥७४॥
 निरोधादीनि कर्माणि जहाति जड़पीर्यदि ।
 मनोरथान् प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतत्तथात्॥७५॥
 मन्दः श्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढताम् ।
 निर्विकल्पो बहिर्ब्रह्मादनाविषयसाक्षसः ॥ ७६ ॥
 श्रानाङ्गलितकर्मा यो लोकदृष्ट्यापि कर्मकृत् ।
 नाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तुमेव न किञ्चन ॥ ७७ ॥

अथयम् इति । अथयम् अविनाशिनम्, अतएव सन्नाय-
रहितम् आत्मानं पश्यतो मुनेः, ज्ञ विद्या ज्ञ शास्त्रादीत्यर्थः ।
ज्ञ च वा विज्ञं ज्ञ च देवः अहं ममेति वा ज्ञ, आत्मातिरिक्तज्ञ
विद्याविद्यादेः स्वरूपादित्यर्थः । ७४ ।

चामप्रत्यक्ष इत्यादिनिर्वाहतिरिक्तमप्रत्यक्ष तु चित्तनिरोधा-
 दीनि अपि कर्माणि कुक्षरणीयप्रायासीत्याह निरोधादीनि
 इति । यदि मूढधीः चित्तनिरोधादीनि अहति, तर्हि चतसृ-
 ष्ण्यथा चकारादिव चकारादिरस्य मनोरथान् प्रस्थापान् कथंचन
 सर्वथापारान् कर्तुमाप्नोति प्रवर्तते । तथा च मूढस्य चित्त-
 निरोधादिकमविहित्वमस्ति । ॥ ७५ ॥

मूढस्य चात्मव्यवसायमर्थकमित्याह मन्द इति । मन्दो
मूर्खस्तदात्मवस्तु नृत्वापि विमूढतां न जहाति, मस्तिष्कचित्तस्य
व्यवसायसि ज्ञानानुदयात् । अतएव मूढः ब्रह्मात् बहिर्दृष्ट्या
निर्विकल्पको निर्व्यापारोऽपि अन्तर्मनसि विषये ब्रह्माक्षौभुषी
भवतीत्यर्थः । ७४ ।

ज्ञानी तु शोकद्वन्द्वं जगत् कुर्वन्तीति चकसां शब्द इत्याह

क तमः क प्रकाशो वा ज्ञानं क च न किञ्चन ।
 निर्विकारस्य धीरस्य निरातङ्गस्य सर्वदा ॥ ७८ ॥
 क धैर्यं क विवेकित्वं क निरातङ्गतापि वा ।
 अनिर्वाच्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥ ७९ ॥
 न स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्न चैव हि ।
 बहुनात्र किमुक्तेन योगदृष्ट्या न किञ्चन ॥ ८० ॥
 नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।

ज्ञानात् इति । यः ज्ञानात् गलितकर्मा गलितक्रियाध्यासः स
 लोकदृष्ट्या कर्मकदपि किञ्चन कर्तुं वक्तुमेव अवसरं नाप्नोति,
 अहं कर्म करिष्यामीति वक्तुमपि अवसरं नाप्नोति । कर्माव-
 सरस्तु दुरापास्त इति भावः ॥ ७७ ॥

विशास्तु तमःप्रकाशादिकं न पश्यतीत्याह क इति ।
 धीरस्य ज्ञानिनः, अत एव निर्विकारस्य निरक्षमोहादि-
 विकारस्य तमः क. तमसोऽभावे च तन्निरूप्यः प्रकाशो वा क
 निरातङ्गस्य कालादिभयशून्यस्य ज्ञानं क च, न कुत्रेत्यर्थः ।
 अनुरागादिशून्यत्वाच्च किञ्चन किमप्यादानादिकर्मापि क च
 न, न कुचापीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ज्ञानी तु अनिर्वाच्यस्वभाव इत्याह क धैर्यमिति । योगिनः
 ज्ञानिनः, अत एव निःस्वभावस्य अत एव अनिर्वाच्यस्वभा-
 वस्य धैर्यं क, विवेकित्वं च क, निरातङ्गता निर्भयता अपि
 क इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ज्ञानिनः तत्त्वदृष्ट्या तु स्वर्गनरकमोहादिकं किञ्चिदपि
 नास्तीत्याह न ज्ञानं इति । वृत्तमः शोकः ॥ ८० ॥

धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥ ८१ ॥
 न शान्तं सतीति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
 समदुःखसुखस्तृप्तः किञ्चित् कृत्यं न पश्यति ॥ ८२ ॥
 धीरो न हेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।
 इषांमर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥ ८३ ॥
 निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।
 निश्चिन्तः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधः ॥ ८४ ॥

ज्ञानिनश्चित्तं तु प्राप्तेनानुतापादिविकाररहितत्वादमृतं-
 नेव परमानन्देनैव पूरितमित्याह नैव इति । लाभं न प्राप्ते-
 यते, अस्माभिरनुसुखास्माभिरनुसुखोपशान्तिः । अत एव
 धीरस्य चित्तममृतेनैव परमानन्देनैव पूरितं सत् शीतल-
 माध्यात्मिकादिनापरहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

उक्तप्राप्त्यर्थेनैव पुनःपुनर्भङ्गिविधिवच्च वर्णयति । ज्ञान-
 दशायाः सर्वोत्कृष्टत्वस्यापेक्षा न शान्तमिति । निष्कामो
 विद्याव्याप्तकर्महीनो ज्ञानी शान्तं शान्त्यादिशुद्धसत्त्वगुणवृत्तं
 न सतीति नापि दुष्टं निन्दति, हतः सन् समदुःखसुखो
 भवति, निष्कामत्वात् किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥ ८२ ॥

धीरः इति । धीरो ज्ञानी संसारं न हेष्टि, संसारादग्नि-
 त्वात् बाधितानुसन्धानाद्वा, तथा आत्मानं न दिदृक्षति, अस्मा-
 सांशात्कारत्वात् । अत एव इषांमर्षविनिर्मुक्तः तथा जीवन्-
 मरणादिरहितः सदैवरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

निःस्नेहः इति । निराशो बुधः शोभते दीप्तः, कीदृशः

तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्त्तिनः ।
 सख्यन्दं चरते देवान्यत्रास्यमितायाविनः ॥ ८३ ॥
 पततुदेतु वा देवो तास्य चित्ता महात्मनः ।
 स्वभावभूमिविश्रान्तिविस्मृताशेषसंयतेः ॥ ८४ ॥
 अकिञ्चनः कामचारो निर्हन्द्मिन्नसंयतः ।
 असक्तः सर्वभावेषु केवलो रमते बुधः ॥ ८५ ॥
 निर्ममः शोभते धीरः समखोटोऽस्यकाचनः ।

पुत्रदारादौ निःशेषः प्रीतिरहितः, विषयेषु निष्कामः भोगे-
 ष्वारहितः, स्वधरीरेऽपि भोगनादिविस्तारहितः ॥ ८३ ॥

तुष्टिः इति । धीरस्य ज्ञानिनः, यथापतितेन यथाप्राप्तेन
 वसन्ते तिष्ठति तस्य यथापतितवर्त्तिनः, सर्वत्र प्रारब्धप्राप्ते सद-
 सख्यस्तुति च तुष्टिः प्राप्ततोष एव चरतः तथा, सख्यन्दम्
 अनपेक्षितं प्रारब्धवशाच्चानादेशाद् विचरतः यत्र वमी वा नगरे
 वा सुख्योऽस्यमितः तत्रैव शायिनः शयनं कुर्वत एवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

पततु इति । देवः पततु म्रियतां वा अथवा उदेतु जीवतु
 वा, उभयस्यापि अस्य ज्ञानिनः चित्ता न भवति, कीदृशस्य
 स्वभावो नाम निजात्मस्वरूपं च एव भूमिः तत्र विद्याया
 विस्मृत-वसत्यसंसारस्य ॥ ८५ ॥

अकिञ्चनः इति । केवलो निर्द्विकारो तुषो रमते, खीटयः
 अकिञ्चनः नास्ति किञ्चित् परिग्रहीतं यस्य चः अकिञ्चनः ।
 अत एव कामचारः विधिविधायकिहरः सख्यन्दचारो,
 अत एव निर्हन्द्मः पुत्रदुःखादिभूयः क्रियसंयतः देहसंयतः
 --- --- निःशेषः असक्तः आसक्तवत् एवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सुभिन्नहृदयव्यभिर्निर्भूतुरजसः ॥ ८८ ॥
 सर्वज्ञानवधानस्य न किञ्चिदासना इति ।
 मुक्तात्मनो विद्वत्स्य तुलना केन जायते ॥ ८९ ॥
 जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति ।
 ब्रुवन्नपि न च ब्रूते कोऽप्यो निर्वासनादते ॥ ९० ॥
 भिक्षुर्वा भूपतिर्वापि यो निष्कामः स शोभते ।
 भावेषु मलिता वस्य शोभनाशोभना मतिः ॥ ९१ ॥

निर्ममः इति । धीरो ज्ञानी शोभते दीप्यते यतो
 निर्ममः, यत एव समसोऽष्टाश्वकाचनः ज्ञानवद्येन सुमिषो
 हृदयपत्निः अहङ्कारी यस्य स तथा, विनिर्भूते रजस्तमसो
 यस्य सः ॥ ८८ ॥

सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञ सर्वेषु विषयेषु अनवधानस्य पक्षा-
 यतारहितस्य तथा न किञ्चिदासना इति मुक्तात्मनः कर्तृत्वा-
 यथासरहितान्नः यत एव आत्मानन्देन विविचयतस्तस्य केन
 तुलना जायते ज्ञानिभ्यतिरिक्तस्य ईदृशस्याभावादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

चतुक्तनामेव विविचेच्च विप्रदयति ज्ञानम् इति । निर्वा-
 सनात् ज्ञानिनः ऋते अन्यः को लोकादप्य मगसा जानन्नपि
 वस्तुतो न जानाति । तथा चक्षुषा पश्यन्नपि वस्तुतो न
 पश्यति, ब्रुवन्नपि न च ब्रूते, कथं त्वामिमानामावादिष्यत्यर्थः ॥ ९० ॥

भिक्षुः इति । यस्य ज्ञानिनः चतुक्कटेषु भावेषु शोभनः ।
 अपक्वेषु च शोभनत्वावभासिनो मतिः मलिता । यतएव यो
 निष्कामः स भूपतिः जनकादिवत् भिक्षुर्वा याजपुत्रादिवत्
 शोभते एव, भावेषु निर्बिकल्पत्वात् राज्यं न जनयिष्यत्यर्थः ॥ ९१ ॥

क स्थाच्छन्द्यं क सङ्कोचः क वा तत्त्वविनिश्चयः ।

निर्व्याजार्चवभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥८२॥

आत्मविश्रान्तिदृष्टेन निराशेन गतार्त्तिना ।

अन्यद्दनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते ॥ ८३ ॥

सुप्तोऽपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।

जाग्रदपि न जागर्त्ति धीरस्तृप्तः पदेपदे ॥ ८४ ॥

सः सचिन्तोऽपि निश्चिन्तः सिद्धियोऽपि निरिन्द्रियः

सुबुद्धिरपि निर्बुद्धिः साहङ्कारोऽनङ्गतिः ॥८५॥

क इति । योगिनः निर्व्याजं निष्कपटं यत् आत्मविश्रान्तिदृष्टेन निराशेन गतदुःखेन
ज्ञानिना यत् अन्यत् करणे अनुभूयेत तत्कथं कं प्रकारं धर्म-
माश्रित्य कथ्यते, प्रकृत्यैव धर्मस्याभावात् कस्य वा अधिकारिणः
कथ्यते तादृशाधिकारिणोऽभावादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

आत्मविश्रान्तिदृष्टेन इति । आत्मनि विश्रान्त्या स्थित्या
दृष्टेन अतएव आश्रित्येन अतएव गतार्त्तिना गतदुःखेन
ज्ञानिना यत् अन्यत् करणे अनुभूयेत तत्कथं कं प्रकारं धर्म-
माश्रित्य कथ्यते, प्रकृत्यैव धर्मस्याभावात् कस्य वा अधिकारिणः
कथ्यते तादृशाधिकारिणोऽभावादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सुप्तः इति । धीरः सुषुप्तौ न सुप्तः स्वप्नेऽपि शयितो न च
जाग्रदपि न जागर्त्ति, अवस्थावती वा बुद्धिस्तद्विबुक्तात्मज्ञान-
त्वात् । अतएव इदमेवाभिनेत्याह पदे पदे इति । अथैवैवै
अपिरतं निजानन्त्यानुभवसन्तुतः ॥ ८४ ॥

। सुखी न च वा दुःखी न विरक्तो न सङ्गवान् ।
 । मुमुक्षुर्न वा मुक्तो न किञ्चिन्न च किञ्चन ॥८६॥
 विचेपेऽपि न विक्षिप्तः समाधी न समाधिमान् ।
 प्राडेऽपि न जडो धन्यः पाण्डित्येऽपि न पण्डितः ॥८७॥
 मुक्तो यथास्थितिरस्यः कृतकर्तव्यनिर्वृतः ।
 तमः सर्वत्र वैदृष्यात् कारत्वकृतं कृतम् ॥८८॥
 न प्रीयते बन्धमानो निन्द्यमानो न क्षुप्यति ।

चः इति । सो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विन्तादिब्रह्मोऽपि
 स्तुतस्तद्वद्विदः, विविक्तात्मदग्धित्वादित्ययः ॥ ८६ ॥

न सुखी इति । लोकगत्या सुखीत्यादिकपीऽपि वस्तुत-
 द्ब्रह्मद्विदः, अन्तःकरवाध्यासवद्विदत्वात्, न विरक्तो विषये
 रेषामावात्, न वा मुक्तः पूर्वमपि बन्धनाभावात् तथा किञ्चिन्न
 तद्वैकल्पत्वात् तथा किञ्चन न अनिर्वाच्यत्वात् ॥ ८६ ॥

विचेपेऽपि इति । बन्धो ज्ञानी लोकदृष्ट्या विचेपेऽपि
 स्तुतो न विक्षिप्तः, अप्रकाशानुभवत्, लोकदृष्ट्या समाधी
 प्रतीयमाने अपि न समाधिमान्, कर्तृत्वाध्यासाभावात्, लोक-
 दृष्ट्या जाये प्रतीयमाने अपि न जडः ज्ञानुभवशास्त्रित्वात्,
 लोकदृष्ट्या पाण्डित्ये प्रतीयमाने अपि न पण्डितः, पण्डितोऽह-
 मित्वभिमानाभावात् ॥ ८७ ॥

मुक्तः इति । मुक्तः प्रारब्धवशात् यथा प्राप्तश्चित्तात्मास्यपि
 कश्चिन्नः तथा कृते पूर्वकृते कर्तव्ये च करिष्यमाणि कर्मणि
 निर्हतः समुद्धः समिनिर्वेगोऽहेमयुग्मः, यतएव च सर्वत्र समः
 वैदृष्यात् इदम् अकृतम् इदं च कृतम् इति न कारति ॥ ८८ ॥

नैवोद्विजति मरुते जीवने नाभिनन्दति ॥८६॥

न धावति जनाकीर्णं नारस्यमुपशान्तधीः ।

यथातथा यस्तत्र सम एवावतिष्ठति ॥ १०० ॥

यस्य ज्ञानविज्ञानवष्टकं नामैकोनविंशप्रकरणं प्रारभ्यते ।

तत्त्वविज्ञानसन्दंशमादाय इदयोदरात् ।

नानाविधपरामर्शश्रवणोद्धारः कृतो मया ॥ १ ॥

न प्रीयते इति । कैश्चित् स्वस्मिन् कथ्यमानोऽपि न तुष्यति
निन्द्यमानोऽपि न कुप्यति मरुते उपस्थिते सति उद्वेगं न
प्राप्नोति, आत्मनो नित्यत्वानुसन्धानात्, अतएव जीवने सति
नाभिनन्दति न तुष्यति ॥ ८६ ॥

न धावति इति । उपशान्तधीः पुरुषः जनाकीर्णं प्रदेशं
न अनुधावति, न अपि अरक्षं सर्वत्र गन्तव्यात् तथा तथा
जनसम्पर्केन तदसम्पर्कप्रकारेण वा यत्र तत्र वर्ते वा पश्यते
वा यम एव स्वस्वचित्त एव अवतिष्ठति प्रमादसाक्षात्कार-
त्वात् ॥ १०० ॥

इति शान्तिप्रतर्कं नामाष्टादशप्रकरणं समाप्तम् ।

साधुसाधनरूपेण ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् ।

शिष्यश्चात्मनि विद्यान्तिमहभिः प्राह सङ्कुटम् ॥

एवं तत्त्वज्ञानिनः सभावभूतां शान्तिं श्रुत्वा सङ्कुटार्थतया
गुरुं परितोषयितुमात्मविद्यावष्टकं शिष्यः संवसाह तत्त्व-
विज्ञानसन्दंशम् इति । हे गुरो ! मया मन्तः सकाशात् तत्त्व-
विज्ञानोपदेशकरूपं सर्वत्र बोधकारोपकारकम् आदाय स-

आत्मविशान्दष्टकं नामैकोनविंशतितमप्रकरणम् । १०१

क धर्मः क च वा कामः क चार्थः क विवेकिता ।
क हेतुं क च वाऽहेतुं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥२॥
क भूतं क भविष्यद्वा वर्त्तमानमपि क वा ।
क देशः क च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥३॥
क चात्मा क च वानात्मा क शुभं काशुभं तथा ।
क चिन्ता क च वाचिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥४॥
क स्वप्नः क सुषुप्तिर्वा क च जागरणं तथा ।

हृदयोदरात् नानाविधपरामर्श एव यत् शब्दं तस्य उच्चारः
अपङ्कारः कृतः ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयति । क धर्मः इति । धर्माशङ्कामा अपि
हृदयोदरादिरमृताः जयिष्युत्वादित्यर्थः । स्वमहिम्नि स्थितस्य
मे मम विवेकिता क, हेतुं वाऽहेतुं च क, चिन्तावविशान्दष्टकं
विवेकानुपयोगात्, “उत्तीर्णे तु परे पारे नौकायाः किं प्रयो-
जनम्” इति न्यायात्, हेतस्य च ज्ञानबाधितत्वात्, अहेतस्य
हेतुमापेक्षत्वेनास्वाभाविकत्वादिवेकादयोऽपि मम न सन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

क हेतमित्युक्तमेव विशेषतः प्रपञ्चयति क भूतम् इति ।
कालस्यापि ममास्मूर्त्तस्तदुपाधिका भूतभविष्यवर्त्तमाना अपि
न सन्तीत्यर्थः । नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे देशः अपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

क चात्मा इति । अतति आप्नोतीति आत्मा सर्वे व्याप्य-
मपेक्ष कथ्यते, स्वमहिम्नि स्थितस्य च मम आत्मादिकं नास्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

क तुरीयं भवं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥५॥
 क दूरं क समीपं वा वाङ्मं काम्यकारं क वा ।
 क स्थूलं क च वा सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥६॥
 क मृत्युर्जीवितं वा क लोकाः कास्य क लौकिकम् ।
 क लयः क समाधिर्वा स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥७॥
 अलं चिद्वर्गकथया योगस्य कथयाप्यलम् ।
 अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि ॥८॥

क स्वप्नः इति । स्वप्नादयो बुद्धेरेवावस्था मम न सन्ति,
 एतत्त्रितयाभावे तं निरूप्य तुरीयावस्थापि मम नास्ति तथा
 भयादयोऽपि अन्तःकरणधर्मा मम न सन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क दूरम् इति । सर्वत्र परिपूर्णस्य मम दूरसमीपादिकं
 नास्ति, पूर्णमात्रदर्शिनो मम स्थूलसूक्ष्मदृष्टिरपि नास्तीत्यर्थः
 ॥ ६ ॥

क मृत्युः इति । कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम जीवितमरणे
 न स्तः, पूर्णमात्रदर्शिनोऽस्य मम लोका भूरादयो न सन्ति,
 लौकिकं कार्यमपि नास्ति, पूर्णस्य मम लये लयः क च समा-
 धिश्च क ॥ ७ ॥

अलम् इति । धर्माधिक्यकथया योगाभ्यासकथया विज्ञान-
 कथया वा अलम् आत्मनि विश्रान्तस्य मम एतेः प्रयोजना-
 भावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति आत्मविश्रान्तदृक् नामैकोनविंशतिकप्रकरणम् ।

शिवप्रोक्तं जीवशक्तिः नाम विंशतिकप्रकरणम् । १०१

अथ शिवप्रोक्तं जीवशक्तिचतुर्दशकं नाम

विंशतिकप्रकरणं प्रारम्भते ।

क भूतानि क देशो वा केन्द्रियाणि क वा मनः ।
क शून्यं क च नैराश्र्यं मत्स्वरूपे निरञ्जने ॥ १ ॥
क शास्त्रं ज्ञात्मविज्ञानं क वा निर्विषयं मनः ।
क तृप्तिः क विद्वत्त्वं गतद्वन्द्वं मे सदा ॥ २ ॥
क विद्या क च वाविद्या ज्ञाहं ज्ञेदं मम क वा ।
क बन्धः क च वा मोक्षः स्वरूपस्य क रूपिता ॥ ३ ॥

आत्मविद्यायाः शिवशक्तिसंभावां मुक्तिशक्तिनीम् ।

जीवशक्तिदशां शिवचतुर्दशभिरब्रवीत् ॥

प्रागुक्तात्मविद्यान्तेः फलौभूतां विदुषः अभावभूतां जीव-
शक्तिदशां शिवचतुर्दशशोकेनिरूपयति क भूतानि इति ।
निरञ्जने सर्वोपाधिमलशून्ये मत्स्वरूपे भूतदेहेन्द्रियमनांसि
क, तर्हि किं शून्यमस्ति नेत्याह क शून्यम् इति । न हि सदा-
त्मनि सति शून्यं सम्भवतीत्यर्थः । मयि नैराश्र्यम् अपि आभा-
विकं न आद्यानिरूप्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

क इति । सदा गतद्वन्द्वं मे मम शास्त्रं क तत्त्वज्ञ-
विज्ञानं च क, आत्मविद्यायाः सर्वेषां मूलितप्रायत्वात्, निर्वि-
षयं मनः अपि न, तस्यापि मूलितप्रायत्वात् अतएव तृप्तिरपि
न, तथा तृप्तिसाधकं विद्वत्त्वमित्यपि न, चित्तशैत्यं मूलित-
प्रायत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

क विद्या इति । मयि क विद्यायाः उद्धारधर्माः इदं वाह्यं
वस्तुजातं क, ज्ञानं क, मम सम्बन्धः क, द्वितीयस्य सम्बन्धिनीः

क प्रारब्धानि कर्माणि जीवन्मुक्तिरपि क वा ।
 क तद्विदेहकैवल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा ॥ ४ ॥
 क कर्त्ता क च वा भोक्ता निष्क्रियं स्फुरणं क वा ।
 कापरोक्षं फलं वा क निःस्वभावस्य मे सदा ॥ ५ ॥
 क लोकः क मुमुक्षुर्वा क योगी ज्ञानवान् क वा ।
 क बहः क च वा मुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥ ६ ॥
 क सृष्टिः क च संहारः क साध्यं क च साधनम् ।
 क साधकः क सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥ ७ ॥
 क प्रमाता प्रमाणं वा क प्रमेयं क च प्रमा ।

ऽभावात्, तथा बन्धमोक्षौ अपि धर्मौ क, अत्र हेतुमाह स्वरूपस्य इति । निर्विशेषस्वरूपस्य मम रूपिता धर्मवार्त्ता क, तथा च निर्धर्मके मयि न विद्यादयोऽपि धर्माः सन्तीति फलितार्थः ॥ ४ ॥

क प्रारब्धानि इति । क प्रारब्धानि कर्माणि, तथा जीवन्मुक्तिः तथा विदेहकैवल्यम् एते धर्माः सदा निर्विशेषस्य मे न सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

क कर्त्ता इति । सदा निःस्वभावस्य मे कर्त्तृत्वभोक्तृत्वनिष्क्रियस्फुरणानि क, अतएव अपरोक्षं इतिरूपं च ज्ञानं क, फलं विषयावच्छिन्नं यत् फलं चैतन्यं क इत्यर्थः ॥ ५ ॥

क लोकः इति । अहम् इत्येवं रूपे अहये अहमद्वये आत्मा हेते अस्वरूपे सति लोकः क मुमुक्षुः क योगी क ज्ञानवान् अपि बहः क मुक्तश्च क इत्यर्थः ॥ ६ ॥

क सृष्टिः इति । अहमद्वये आत्माहेते अस्वरूपे सति सृष्टिसंहारौ साध्यसाधने साधकः सिद्धिर्वा क ॥ ७ ॥

विश्वप्रोक्तं जीवश्रुतिः नाम विमलिकप्रकरणम् । १०५

क किञ्चित् क न किञ्चिद्वा सर्वदा विमलस्य मे ८
क विषेपः क चेकायां क निर्बोधः क मूढता ।
क हर्षः क विषादो वा सर्वदा निष्क्रियस्य मे ॥८॥
क चैव व्यवहारो वा क च सा परमार्थता ।
क सुखं क च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा ॥९॥
क माया क च संसारः क प्रीतिर्विरतिः क वा ।
क जीवः क च तद्ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥१०॥
क प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा क मुक्तिः क च बन्धनम् ।
कूटस्थनिर्विभागस्य स्वस्थस्य मम सर्वदा ॥ ११ ॥

क प्रमाता इति । सर्वदा विमलस्य उपाधिसम्बन्धस्य-
शून्यस्य मे प्रमादप्रमादप्रमेदप्रमादबन्धः क, मम किञ्चित्
सामान्यतोऽन्यत् पदार्थमात्रं क, न च किञ्चिद्वा क, पदार्थ-
भावेऽपि मम क, सर्वदा सम्बन्धशून्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

क विषेपः इति । सर्वदा निष्क्रियस्य मे विषेपादिका
क्रिया क इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क चैवः इति । कदा निर्विमर्शस्य विमेली इतिज्ञान-
शून्यस्य व्यवहारो व्यावहारिकपदार्थज्ञानं क, परमार्थज्ञानं
क, सुखदुःखादिकमपि क इत्यर्थः ॥ ९ ॥

क माया इति । सर्वदा विमलस्य उपाधिसम्बन्धस्य मे
उपाधिसङ्कारी प्रीतिर्विरतिश्च वैराग्यं क, जीवभावो ब्रह्मभावश्च
क, कार्योपाधभावे जीवत्वस्य ब्रह्ममयकलादुपाधिवशना-
प्रभावे ब्रह्मत्वस्य च ब्रह्ममयकलादित्यर्थः ॥ १० ॥

क प्रवृत्तिः इति । कूटस्थस्य निष्क्रियस्य तथा निर्विभागस्य

कोपदेशः क वा शास्त्रं क शिष्यः क च गुरुः ।
 क चास्ति पुरुषार्थो वा निरुपाधेः शिवस्य मे ॥ १२ ॥
 क चास्ति क च वा नास्ति कास्ति चैकं क च इयम् ।
 बहुना व किमुक्तेन किञ्चिन्नोत्तिष्ठते मम ॥ १४ ॥
 अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतितमप्रकरणं प्रारभ्यते ।
 दश षट् कोपदेशे स्युः श्लोकाश्च पञ्चविंशतिः ।
 सत्यात्मानुभवोह्लासे उपदेशे चतुर्दश ॥ १ ॥

भेदरहितस्य सर्वदा सत्यस्य मम प्रवृत्तिनिवृत्ती क, मुक्तिबन्धने
 च क इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क उपदेशः इति । निरुपाधेः उपाधिगुणस्य तथा शिवस्य
 नित्यानन्दस्वरूपस्य उपदेशक्रिया क, उपदेशकं शास्त्रं च क,
 मायासुपाध्यभावे तत्कृतोपदेशस्य चाभावात् । अतएव शिष्यः
 गुरुं क, स्वयं शिवस्वरूपस्य च पुरुषार्थो वा क चास्ति ॥ १३ ॥

जीवबुद्ध्यामुपसंहरति क चास्ति इति । मम चास्ति
 इति न स्मरति । असत्त्वापेक्षत्वात् सत्त्वस्य, तथा नास्ति
 इत्यपि न स्मरति सत्त्वापेक्षत्वाच्चास्तित्वस्य, अतएव मिथः
 सापेक्षत्वात् चैकत्वहित्वेऽपि मम न स्तः, प्रत्येकं व्यक्तिभेदेन
 निवेष्टनं कस्यकोटिभिरपि बहुमयकत्वात् । सामान्यत आह
 बहुना इति । बहुना उक्तेन किं प्रयोजनं मम विदेकरूपस्य
 किञ्चिद् अपि न सतिष्ठते न प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति जीवबुद्धिचतुर्दशकं नाम विंशतिप्रकरणम् ।

विनये बुद्धिचौकर्यमुद्दिश्य प्रत्यक्षत्वस्यम् ।

श्रीकृष्णं पुरस्तात् प्रादात्तुल्यमपी लुटाम् ॥

षडुक्तासि लये चैवोपदेशे च चतुश्चतुः ।

पञ्चकं स्यादनुभवे बन्धमोक्षे चतुष्ककम् ॥ २ ॥

निर्वेदोपशमे ज्ञाने एवमेवाष्टकं भवेत् ।

यथामुखे सप्तकं च शान्ती स्याद्वेदसम्मितम् ॥ ३ ॥

तत्त्वापदेशे विंशच्च दश ज्ञानोपदेशके ।

तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च शतकं भवेत् ॥ ४ ॥

दश षट् इति । षट् दश षोडश श्लोकाः गुरुप्रोपदेशे स्युः, सन्ति प्रथमे प्रकरणे पञ्चविंशतिः श्लोकाः शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तासि द्वितीयप्रकरणे स्युः चतुर्दश श्लोकाः पुनर्गुरुप्राप्तेपमुद्रयोक्तोपदेशाख्ये तृतीयप्रकरणे स्युः ॥ १ ॥

षट् उक्तासि इति । षट् श्लोकाः शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तासि चतुर्थे प्रकरणे स्युः, चत्वारः श्लोका गुरुप्रोक्ते लयाख्ये पञ्चमे प्रकरणे स्युः, पुनश्चत्वारः श्लोका गुरुप्रोक्ते प्रतिवादिषिद्धलयनिषेधोपदेशाख्ये षष्ठे प्रकरणे स्युः, श्लोकानां पञ्चकं शिष्यप्रोक्तेऽनुभवोक्ते सप्तमे प्रकरणे स्यात् । श्लोकानां चतुष्कं गुरुप्रोक्ते बन्धमोक्षेऽष्टमे प्रकरणे स्यात् ॥ २ ॥

निर्वेदोपशमे इति । श्लोकाष्टकं गुरुप्रोक्ते निर्वेदाख्ये नवमे प्रकरणे स्यात्, गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणम्, गुरुप्रोक्तं ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तम् एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तं यथावृत्तसप्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्कं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वोपदेशे इति । विंशति श्लोका गुरुप्रोक्ते तत्त्वोपदे-

अष्टकं चात्मविशान्तौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दश ।

षट् संख्याक्रमविज्ञाने ग्रन्थैकात्म्यं ततः परम् ॥५॥

विंशत्येकमितैः खण्डैः श्लोकैरात्माग्निमध्यखैः ।

अवधूतानुभूतेश्च श्लोकाः संख्याक्रमा चमौ ॥ ६ ॥

शास्त्रे पञ्चदशे प्रकरणे स्युः, दश श्लोका गुरुप्रोक्ते विशेषोप-
देशाख्ये षोडशे प्रकरणे स्युः, विंशति श्लोका गुरुप्रोक्तास्तत्त्वज्ञ-
स्वरूपोपदेशाख्ये सप्तदशे प्रकरणे स्युः, गुरुप्रोक्तं शमशतकं
नाम अष्टादशं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

अष्टकं च इति । शिष्यप्रोक्तमात्मविशान्तवृत्तकं नाम एकोन-
विंशतिकं प्रकरणम् शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंश-
तिकं प्रकरणम्, गुरुप्रोक्तं संख्याक्रमकथनं नामैकविंशतिकं प्रक-
रणम् । ततः परं विंशत्येकमितैः खण्डैः श्लोकैर्ग्रन्थैकात्म्यं संख्या-
ग्रन्थखण्डानां चैकात्म्यं समूहकंपतयेकात्म्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विंशत्येकमितैः इति । कियद्भिः खण्डैः विंशत्येकमितैः
एकविंशतिखण्डैरित्यर्थः । कियद्भिः श्लोकैः आत्माग्निमध्यखैः
जीवात्मपरमात्मभेदभिन्नावात्मानौ द्वौ, अमयस्वयः मध्ये खं
च मध्ये शून्यम् । अज्ञानां वामतो गतिरिति न्यायात् अज्ञो द्वौ
मध्ये खम् आदौ च अयं १०२ इत्यधिकैस्त्रिंशत्श्लोकैरित्यर्थः ।

श्लोकसंख्यामुपसंहरति अवधूत इति । अवधूतानुभूति-
रूपोऽयं ग्रन्थस्तस्मै संख्याक्रमो विद्यते येषु ते संख्याक्रमा ईदृशाः
श्लोका चमौ कथिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतिप्रकरणम् ।

समाप्ता इयमष्टावक्रसंहिता ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA-KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.